

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 1

Виходить з 2006 р.

Львівський національний університет імені Івана Франка
2006

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології

Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Вип. 1. 99 с.

The bulletin Institute of archeologie of L'viv University / L'viv: Ivan Franko National University of L'viv, Vol.1. 99 s.

У збірнику опубліковано статті науковців Львівського університету, присвячені етнокультурним і державотворчим процесам у Верхньому Подністер'ї, Західному Побужжі та Повісленні в I – на початку II тисячоліття н. е.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

Редакційна колегія: канд. іст. наук, доц. *М. Филипчук* (відп. ред.), канд. іст. наук *Н. Білас* (відп. секр.), д-р іст. наук, член-кор. НАН України, проф. *В. Баран*, д-р іст. наук, проф. *Д. Козак*, д-р іст. наук, проф. *С. Макарчук*, д-р іст. наук, проф. *О. Ситник*, д-р іст. наук, проф. *Й. Винокур*, д-р іст. наук, проф. *Л. Крушельницька*, канд. іст. наук, доц. *Б. Томенчук*.

Editorial board: *Mykhailo Fylyptshuk* (editor-in-chief), *Natalia Bilas* (responsible secretary), *Volodymyr Baran*, *Dioniziy Kozak*, *Stepan Makarshuk*, *Oleksandr Sytnyk*, *Yon Vynokur*, *Larysa Krushenitska*, *Bogdan Tomenshuk*.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка, Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
79000 Львів, Україна.
Тел.: +(38) (0322) 2 964 639
E-mail: archeofilip@mail.ru

Editorial office address:

Ivan Franko National University of L'viv,
Institute of Archaeology,
1 Universytetska tr.,
79000 L'viv, Ukraine.
Tel.: +(38) (0322) 2 964 639
E-mail: archeofilip@mail.ru

Відповідальний за випуск *М. А. Филипчук*

Редактор *М. М. Мартиняк*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Хомуляк*

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ДО ЧИТАЧА

Фундаментальні наукові дослідження, які донедавна, як звичайно, виконували винятково в академічних установах, останнім часом проводять і в закладах вищої освіти, де цілком закономірно відкривають науково-дослідні інститути, лабораторії тощо. Саме ці підрозділи покликані максимально наблизити найновіші досягнення наукової сфери до навчального процесу.

Археологія належить до тих наук, джерельна база яких постійно зростає. Застосування сучасних методик під час дослідження нових пам'яток дає змогу по-новому висвітлювати складні, часто дискусійні проблеми дописемного та писемного періодів історії. Невпинне зростання археологічних джерел потребує введення їх у науковий обіг, адже без цього важко, а часто й неможливо з нових концептуальних позицій вивчати чимало актуальних проблем давнього минулого. Тому в наш час надзвичайно важливими є доступність і повнота інформації про нові наукові здобутки.

Археологічна наука Львівського національного університету імені Івана Франка має давні традиції. У міжвоєнний період тут діяли дві кафедри археології, ліквідовані 1939 р. Відродження цієї наукової дисципліни розпочалося у другій половині 90-х років ХХ ст., коли на історичному факультеті відкрито спеціальність “археологія”, а 2000 р. з ініціативи ректорату в університеті створено науково-дослідний Інститут археології.

Усього за п'ять років працівники Інституту організували дві міжнародні наукові конференції, опублікували понад два десятки статей і провели 15 експедицій, у яких отримали вагомні результати. Назріла потреба систематично оприлюднювати здобутки інститутської археології: публікувати сформовані джерела, теоретико-методологічні та узагальнювальні статті.

Сподіваємось, що започаткований щорічний збірник наукових праць “Вісник Інституту археології” збагатить археологічну науку і буде прихильно сприйнятий науковою громадськістю.

*Проректор з наукової роботи
ЛНУ імені Івана Франка
проф. Богдан Котур*

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА В 2000–2005 рр.

Вивчення етнокультурних коренів та культурно-побутової самобутності народу (як власного, так і чужих), механізмів та закономірностей її формування, співвідношення специфічних та загальних рис в етнічній культурі неможливе без об'єктивного дослідження минулого України, починаючи від тих часів, які становлять предмет дослідження археології та стародавньої історії. Адже територія України винятково багата на старожитності різних епох і народів, вона завжди була зручною для проживання. Археологічні пам'ятки відображають тут неперервний ланцюг розвитку, починаючи від найдавніших часів.

Археологічна наука у Львові має давні європейські традиції, започатковані ще в другій половині XIX ст. До її становлення та розвитку причетні вітчизняні та іноземні вчені. Серед відомих львівських археологів кінця XIX–30-х років XX ст. треба назвати І. Шараневича, В. Карповича, Л. Чачковського, Я. Пастернака, М. Смішка, В. Демитрикевича, І. Коперницького, К. Гадачека, Т. Сулімірського. Вагомий внесок у розвиток археологічної науки в Галичині зробив М. Грушевський, беручи активну участь у розкопках низки визначних історичних пам'яток. До війни у Львові опубліковано велику кількість важливих наукових праць про археологічні дослідження в Галичі, Пліснеську, Луговому (Чехах), Висоцьку, Неслухові, Верхній Липиці та ін. Осередками археологічного вивчення краю було Наукове товариство імені Т. Шевченка та дві кафедри археології Львівського університету. В післявоєнний час на базі Інституту суспільних наук АН України та кафедри археології Львівського державного університету сформувалися археологічні осередки, в яких працювали відомі спеціалісти-археологи М. Смішко, І. Свешніков, О. Черниш, В. Ауліх, В. Баран, М. Пелещишин та багато ін. Результатом досліджень стали фундаментальні наукові видання в зазначеній галузі.

У роки комуністичного тоталітарного режиму археологія в Україні зазнавала штучних обмежень, унаслідок чого суттєво відстала у розвитку від досягнень світової науки. Однак сьогодні Львів (поряд з Києвом, Одесою, Харковом) є одним з провідних центрів розвитку археологічної науки в Україні. Крім науково-дослідних інституцій академічного та культурно-просвітницького плану, археологічну науку культивують і в стінах Львівського національного університету імені Івана Франка. Зокрема, при Львівському національному університеті діє один з найкращих у вузах України археологічний музей, створений 1967 р. Його колекції поповнюються завдяки проведенню щорічних археологічних експедицій викладачами історичного факультету.

З метою поліпшення науково-пошукової роботи в галузі археології з ініціативи ректора Львівського національного університету імені Івана Франка проф. І. О. Вакарчука 20 вересня 2000 р. створено Інститут археології.

Головними завданнями Інституту визначено організацію та здійснення фундаментальних досліджень у галузі археології на теренах західних областей України. Інститут

спрямовує свої зусилля на вирішення таких важливих для нас проблем, як етногенез слов'ян і становлення державотворчих процесів в Українському Прикарпатті в другій половині першого тисячоліття нашої ери. Особливе місце в його наукових планах посідають питання ранньослов'янської археології та археології Києворуської доби.

Інститут очолює Михайло Филипчук, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та стародавньої історії, спеціаліст у галузі археології слов'ян, автор та співавтор близько 50 публікацій. Постійним працівником Інституту з часу його створення є молодший науковий співробітник Петро Довгань, спеціаліст з археології Київської Русі, автор та співавтор близько 40 публікацій. Працівник Інституту, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Наталія Білас – автор понад 10 наукових публікацій, спеціаліст у галузі пізньосередньовічної археології.

З 2001 р. з Інститутом тісно співпрацює Наталія Стеблій – науковий працівник археологічного музею Львівського національного університету, автор понад 10 наукових праць, яка спеціалізується в галузі ранньослов'янської археології.

Науковими консультантами Інституту є Володимир Баран – член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, та Деонізій Козак – доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАНУ, завідувач відділу слов'янської археології Інституту археології НАНУ.

Найявний науковий потенціал Інституту в співпраці з іншими установами дає змогу вирішувати такі проблеми: етнокультурні та державотворчі процеси в I–на початку II тисячоліття н. е. в Українському Прикарпатті, походження та становлення ранньосередньовічних міст у західноукраїнському регіоні, етногенез слов'ян, етногенез, рання історія та міграційні процеси слов'ян у середині I тисячоліття н. е. та ін. Співпраця Інституту ґрунтується на укладених Угодах про наукову співпрацю на 2001–2005 рр. у галузі первісної і ранньосередньовічної археології з Інститутом археології НАН України, Інститутом археології Словенської академії наук та мистецтв (м. Любляна), Інститутом карпатознавства Ужгородського національного університету, Буською гімназією ім. Є. Петрушевича, Львівською академією мистецтв та іншими навчальними та науково-дослідними центрами.

Інститут археології Львівського національного університету бере участь у міжнародних проектах. Спільно із Інститутом археології Словенської академії наук та мистецтв (м. Любляна) протягом 2003–2004 рр. виконано тему “Взаємозв'язки між Словенією та Україною в ранньому середньовіччі”, в якій, крім історичних узагальнень, розроблено нові підходи у систематизації пам'яток середини I тисячоліття н. е. у Центральній та Центрально-Східній Європі. За результатами дослідження підготовлено розширений каталог ранньосередньовічних слов'янських пам'яток у західному регіоні України та на території Словенії, а також створено комп'ютерну тест-програму баз даних.

Інститут тісно співпрацює з історичним факультетом університету, працівники інституту постійно готують студентів для участі в міжнародних студентських конференціях.

Протягом 2001–2003 рр. Інститут завершив виконання планової теми “Етнокультурні та державотворчі процеси у Верхньому Подністрів'ї, Західному Побужжі та

Повісленні в I–на початку II тисячоліття н. е.” Над темою працювали також викладачі кафедри археології, античності та середньовіччя (тепер кафедра археології та історії стародавнього світу) Володимир Баран та Деонізій Козак.

На засадах виконання планових тем працівники Інституту опублікували понад два десятки статей та дві колективні монографії.

У березні 2001 р. Інститут археології спільно з кафедрою археології, античності та середньовіччя і Археологічним музеєм провів у Львові–Яворові Міжнародну археологічну конференцію “Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть”. Метою форуму було відродження традицій археологічної науки у Львівському університеті, закладеної ще в середині XIX ст. На пленарних та секційних засіданнях розглядали два блоки проблем: концепції і теорії етногенезу та ранньої історії слов’ян, в яких окреслені нові підходи у викристалізації слов’янського ядра в поліетнічних культурах першої половини I тисячоліття н. е., міжетнічні взаємодії, заселення слов’янами різних територій Центральної, Південної та Східної Європи; соціально-економічні, політичні, духовні й державотворчі процеси, що відбувалися в слов’янських спільнотах протягом другої половини I та на початку II тисячоліття н. е. За підсумками роботи конференції опубліковано збірник матеріалів (“Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть”. Львів, 2001. 293 с.). У роботі взяли участь В. Баран, Д. Козак, І. Винокур, Р. Терпиловський, Б. Магомедов, Я. Баран, В. Петрашенко, М. Филипчук, О. Осаульчук, Т. Милян, П. Довгань, Н. Стеблій, Р. Чайка, Я. Онищук (Україна), В. Сєдов (Росія), Л. Галушка (Чехія), А. Коковські (Польща), М. Тельнов (Молдова) та інші провідні спеціалісти з країн Центральної та Південно-Східної Європи.

У вересні 2002 р. на базі Львівського національного університету імені Івана Франка спільно з Інститутом археології Національної академії наук України та Інститутом прото- і ранньої історії Віденського університету (Австрія) за сприяння посольства України в Австрії та Українсько-австрійського бюро кооперації в галузі науки, освіти та культури проведено міжнародну конференцію “Нові технології в археології”. Її головною метою було оприлюднення новацій у галузі теорії та методики археологічних пошуків. Наукові розробки, запропоновані фахівцями України (В. Баран, Д. Козак, Н. Гаврилюк, М. Тимченко, Г. Пашкевич, К. Бунятян, Д. Недопако, А. Томашевський, О. Козак, О. Сминтина, М. Филипчук, О. Осаульчук, Т. Милян, П. Довгань, Н. Стеблій, Р. Чайка, Н. Войцещук), Австрії (Ф. Дайм, Б. Чех, Г. Шаррер, Б. Бюллер), Чехії (І. Плейнерова), Словенії (А. Плетерський), Росії (Д. Коробов), засвідчили поступову трансформацію науки від допоміжної до окремої історичної дисципліни з притаманними лише їй методами досліджень. Підсумком роботи конференції стала публікація матеріалів.

Головними об’єктами досліджень Інституту сьогодні є ранньосередньовічні городища Пліснесько, Буськ, Підгородище, Старий Збараж; селища Ріпнів-II, III, які одночасно з вивченням інших пам’яток дають змогу висвітлювати складні етнокультурні та державотворчі процеси I – початку II тисячоліття н. е.

За короткий час зусиллями працівників Інституту створено необхідну матеріально-технічну базу: обладнано керамічну та хімічну лабораторії для камерального

опрацювання археологічних знахідок, обліковано фондові колекції археологічних матеріалів, отриманих університетськими експедиціями за останні 30 років, сформовано спеціалізовану бібліотеку, куди ввійшли монографії, щорічники, збірники статей і журнали, видані в Україні та в країнах Центрально-Східної Європи.

У приміщенні Інституту обладнано навчальну аудиторію для занять студентів зі спеціальності “археологія”.

Детальна інформація про Інститут є на Web-сторінці університету (<http://www.franko.lviv.ua>).

Редколегія

УДК 902:303.683 (477.82) “0/1”

**ЕТНОПЛЕМІННА НАЛЕЖНІСТЬ
ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ
(археологія, історія, лінгвістика)**

Деонізій Козак

*Інститут археології Національної академії наук України,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12,
Київ, Україна

На підставі археологічних, історичних та лінгвістичних джерел розглянуто питання етнічної атрибуції носіїв вельбарської культури на території України. Аналіз рис житлобудівництва, керамічного матеріалу та поховального обряду, а також писемних джерел дає змогу констатувати, що носіями вельбарської культури були готи. Вони становили окремих етнос і в поліетнічній черняхівській культурі, яка змінила вельбарські пам'ятки в середині III ст. н. е.

Ключові слова: вельбарська культура, гото-гепіди, гончарна кераміка, кружальна кераміка.

Більшість польських і німецьких учених пов'язували вельбарську культуру зі східногерманськими племенами готів або гото-гепідів. В останніх працях польських археологів, які опираються на писемні дані та ширші археологічні матеріали, домінує думка про багатоетнічність вельбарської культури на територіях Помор'я, Мазовії, Підляшшя. До її складу входили, як вважають дослідники, ясторфські, оксивські, пшеворські, тобто місцеві культурно-етнічні (східногерманські) компоненти, а також привнесені гото-гепідські. У III ст. н. е. ці компоненти виділити вже неможливо [19].

Під час визначення етнічної належності вельбарської культури в Україні необхідно, очевидно, зіставити її пам'ятки з пам'ятками, окресленими на території Польщі. Порівняння селищ утруднене, оскільки вельбарські поселення вивчені польськими дослідниками недостатньо. Все ж можна зазначити, що топографія поселень, характер житлобудівництва близькі у двох регіонах. Проте на досліджених селищах Помор'я та Мазовії мало трапляється житлових споруд заглибленого типу. Панівними є наземні будівлі каркасно-плетневої конструкції. На вельбарських пам'ятках України такі житла рідкісні, як звичайно, не більше одного на поселенні. Виняток становить селище у Хрінниках на Волині, де таких жител кілька. Та знову ж таки, вони є тут у співвідношенні до заглиблених жител як 1 до 4,5. Крім того, у всіх виявлених досі великих наземних будівлях значний відсоток гончарної кераміки черняхівського типу, що дає підстави датувати їх не раніше ніж другою половиною III ст. н. е. Заглиблені житла

за формою, інтер'єром мають близькі аналогії на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу.

Що стосується ліпного посуду, то він за формою, технологією виготовлення, орнаментациєю близький до кераміки пам'яток Волині, Мазовії та Помор'я. Різниця полягає лише у кількісному співвідношенні окремих типів. Наприклад, визначальною рисою керамічного посуду Волині можна назвати переважання широкогорлих горшкоподібних присадкуватих посудин із зігнутими до середини плічками. На поселеннях вони становлять від 30 до 60% від усієї керамічної маси. Значно більшою кількістю, ніж на пам'ятках Мазовії, у нас представлені посудини пшеворської культури; вони трапляються практично на всіх об'єктах першої фази розвитку культур (кінець I – перша половина III ст. н. е.) і значно рідше на об'єктах другої фази (друга половина III–IV ст. н. е.).

Близькі, але не однакові, риси на обох територіях має поховальний обряд. В Україні досі не виявлено курганных могильників, характерних для Помор'я, Мазовії та Підляшшя. Нема на могильниках і такої визначальної ознаки поховального обряду вельбарців, як кам'яні кола над могилами. Кам'яні валуни або крем'яні відщепи знайдені лише у засипці могильних ям у кількох похованнях на Дитиницькому і Любомльському могильниках. Поки що не виявлено за Бугом одностатевих могильників, що відомі на території Північної Польщі (Бруліно–Коскі, Клочев, Дрогичин–Казарувка, Цецеле тощо). Однак щораз більше даних свідчить про наявність на Волині біритуальних могильників. Зокрема, одне трупопокладення виявлене серед знищених трупоспалених поховань на могильнику у Баєві-II, ще два трупопокладення вдалося дослідити на знищеному могильнику у Хрінниках (садиба Майдана).

Волинські могильники близькі до вельбарських некрополів типу Колоземб'є, де виявлені переважно ямні трупоспалені поховання II–III ст. н. е. Проте у поховальному обряді вельбарських племен Волині значно сильніше, ніж на згаданих вище некрополях простежуються риси поховальної обрядовості пшеворської культури: урнові трупоспалення, перепалений у поховальному кострищі інвентар, у тому числі уламки кераміки, посудини-приставки у ямних похованнях.

Зазначимо, що наявність елементів пшеворської культури є характерною рисою пам'яток першої хронологічної групи. З появою черняхівської культури на поселеннях значно рідше трапляються, наприклад, посудини пшеворського типу, їх, очевидно, витіснила кружальна кераміка.

Осібно стоїть могильник у Дитиничах, де нема елементів поховальної обрядовості пшеворського типу. Ще однією особливістю вельбарських пам'яток України є наявність на них гончарної кераміки черняхівської культури, амфорної тари, посудин типу *terra sigillata*. За матеріалами поселень у Боратині, Линеві, Городку, Хрінниках можна стверджувати, що ця кераміка з'явилася тут не раніше другої половини III ст. н. е., тобто тоді, коли у лісостеповій смузі Дніпровсько-Дністерського межиріччя була поширена черняхівська культура. На пам'ятках Волині черняхівський посуд становить незначний відсоток. У Боратині, наприклад, – 4%, у Загаях-II – 6%. По кілька кружальних посудин знайдено на селищі у Ромоші, могильниках у Дитиничах та Дерев'яному. Значно більше такої кераміки виявлено на пам'ятках Південної Волині, розташованих на порубіжжі з черняхівською культурою. Зокрема, на селищі у Борсуках вона ста-

новить 30%, у Лепесівці в цілому – 83,61%; у Хрінниках в об'єктах другої половини III–IV ст. – від 9 до 60%, а в кількох об'єктах IV ст. – до 90%. Очевидно, кількість цієї кераміки, як і інших речей провінційно-римського типу (серпи, коси, світильники, намісто), залежала від ступеня зв'язків вельбарців з черняхівським середовищем.

Огляд матеріальної культури вельбарських племен України дає змогу виділити в ній, на відміну від вельбарських пам'яток Польщі, значно сильніші елементи пшеворської культури та наявність потужних елементів черняхівської культури. Ці особливості зумовлені змішанням вельбарських і пшеворських племен та взаємодією між ними на новоосвоєних землях під впливом провінційно-римської культури.

На думку польських дослідників, головними носіями пшеворської культури були вандалі (бургунди та інші східногерманські племена) [18].

Отже, головними носіями вельбарських пам'яток в Україні треба визнати готегепідську людність зі значною домішкою інших східногерманських племен, які долучилися до спільного потоку на схід в останній чверті II ст. н. е. Як засвідчують матеріали могильника у Баєві [9], до вельбарських общин Волині у IV ст. увійшли якісь групи черняхівського населення із сильними проявами сарматської культури. Доказом вірогідності наших етнічних визначень є дані з археологічних та писемних джерел про готів і гепідів. Гепіди досить повно описані в праці Йордана [4], де, зокрема, зазначено: “З цього самого острова Скандзи, як із майстерні племен або, вірніше, як із утроби, ... вийшли колись готи з королем за іменем Беріг. Лише тільки зійшовши з кораблів, вони ступили на землю, як відразу ж дали назву цьому місцю. Кажуть, що до сьогодні воно так і називається Готіскандза... коли... виросла велика кількість людей, а правив усього лише п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадарига, то він постановив, щоб воїни готів разом із сім'ями рушили звідтіля. У пошуках найзручніших областей і придатних місць він пройшов у землі Скіфії, які на їх мові називалися Ойум” [4. С. 25–29].

На думку польських учених, готи короля Беріга з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. н. е. Вже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Куявію, а наприкінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підляшшя, захопивши райони Полісся та Волині. У III ст. писемні джерела зафіксували готів уже в Приазов'ї та на Дунаї [1. С. 9–50].

Важливо зазначити, що, як випливає з археологічних матеріалів, германці просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками або значними суцільними масивами. З писемних джерел також відомо, що готи в III–IV ст. були розсіяні на значних просторах окремими сімейно-родовими або сусідськими групами [1. С. 76–77]. Отже, відбулася не одноразова, а, як висловився М. Б. Щукін, свого роду “повзуча міграція”, в ході якої поступово просувалися різні й не дуже великі групи людей [17]. І справді, у писемних джерелах названі готи, гепіди, герули, борани, тайфали, вандалі та ін. У цій ситуації виділити пам'ятки якогось племені чи етноплеменної групи, за рідкісними винятками, практично неможливо. Матеріальна культура всіх цих племен була подібною.

Нещодавно ще одну безуспішну спробу в цьому напрямі зробив Б. В. Магомедов. Учений, звівши до однієї купи невлад писемні дані та вільно трактуючи археологічні матеріали, задекларував належність вельбарської культури пізньоримського часу гепідам

[10]. Для цього дослідника, який реанімував ідею Ю. В. Кухаренка та М. Б. Щукіна про готську належність черняхівської культури і палко пропагує її, таке формулювання вельбарсько-черняхівської проблеми має принципове значення. Воно дає змогу відповісти на гостре для нього питання: чому частина вельбарської культури трансформувалася у черняхівську, а інша не сприйняла її, зберігши самотутні риси до початку V ст. Існування самостійної вельбарської культури на Волині й Поділлі паралельно з черняхівською не дає змоги прибічникам готської належності черняхівської культури відстоювати схему Ю. В. Кухаренка: вельбарська культура – любовідзька фаза (Польща) – вельбарська культура – цецьельська фаза (Волинь) – черняхівська культура (Україна).

Суть роздумів Б. В. Магомедова полягає в такому. На Волинь наприкінці II ст. прийшли готи, які, розселившись до середини III ст. по всій території сучасної України, створили черняхівську культуру. На землі, що пустували, проникли “ліниві” германці, гепіди, які з огляду на відсталість не зуміли дотягнутися до рівня розвитку готів, залишившись з примітивною (вельбарською) культурою. Цьому, на думку Б. В. Магомедова, сприяли і недружні стосунки двох германських народів.

Писемні дані, які навів Б. В. Магомедов на користь такої гіпотези, є, як зазначено вище, нагромадженням цитат різних античних авторів, що мало стосуються теми дослідження.

На жаль, чітких історичних повідомлень про гепідів мало. Згідно з легендою, переданою Йорданом, ім’я цього готського племені походить від корабля, який останнім пристав до берега Готіскандзи, – його гребців назвали “gerpanta”, тобто ледачими [4. С. 94–95]. У Йордана не було сумніву, що гепіди походили від готів. Після переселення у Повіслення гепіди жили разом з готами. Тут, очевидно, відбулося виділення цього племені з готського масиву. Гепіди, судячи з повідомлень Йордана, самостійно просувалися на південь. Йордан з цього приводу написав так: “Король гепідів Фестиди підняв своє неповоротке плем’я і розширив зброєю межі своєї області. Він розорив бургундзонів майже до повного винищення і підкорив численні інші племена [4. С. 97]. За дослідженнями К. Годловського, східногерманські племена бургундів були носіями північної частини пам’яток пшеворської культури [18. S. 144]. Всі інші повідомлення про гепідів пов’язані лише з Подунав’ям і прилеглими землями. Саме тут, на думку дослідників, відбулася битва короля Фестиди з готами, яких очолював король Острогота, у середині III ст. [4. С. 98–100]. Тут, за Істром, велися інші війни між германськими племенами, описані в панегірику [1. С. 62].

Гепіди згадані також у багатьох писемних джерелах як активні учасники походів проти Риму [2, 12]. У гунський час гепіди входили до гунського військово-політичного союзу, а король гепідів Ардаріх був одним з найвідданіших полководців Аттіли. На боці гунів вони виступили у битві на Каталаунських полях 451 р. [4. С. 199–200].

Сліди гепідів губляться у другій половині VI ст. після розгрому їх аварами. Отже, писемні дані дають підстави локалізувати гепідів як окреме плем’я, що виділилося з готського етноплемінного масиву на території Західної Вісли після відходу готів на південний схід наприкінці II–III ст. Всі пізніші писемні згадки про гепідів пов’язані лише з Подунав’ям. Тому вважати, що гепіди жили на Волині, за писемними даними не можна. Цілком очевидно, що в період військової активності окремі групи гепідів могли

проникати і далеко в південно-східні регіони, у тому числі й на Волинь. З огляду на це ймовірно є гіпотеза Ю. М. Смішка про гепідську належність могильника у Дитиничах, поховальний обряд та інвентар якого має яскраво виражені північно-західні риси, дещо відмінні від пам'яток вельбарської культури [13]. У цей час на Волинь і Поділля проникли й інші окремі групи германських племен, про що свідчать одиничні поховання пшеворської культури у басейнах Дністра, Стиру та Горині [5; 8].

Розглянемо археологічні докази Б. В. Магомедова щодо гепідської належності вельбарської культури Волині. Це знову ж таки ідея М. Б. Щукіна про дві хвилі вельбарського руху на Волинь, що ґрунтується на існуванні двох хронологічних груп пам'яток. Друга хвиля, так звана дитиницька, саме і складалася, на думку М. Б. Щукіна, з "лінівих" гепідів [17. С. 248].

Чи існувала насправді друга хвиля на Волині? Звернемося до археологічного матеріалу.

Сьогодні на цій території досліджено до рівня наукової достовірності 15 вельбарських пам'яток. За хронологічною ознакою їх поділяють на дві групи. Перша датована від кінця II до IV ст. н. е., друга – з другої половини III ст. н. е. До першої групи пам'яток належать усі повністю досліджені поселення (Боратин, Городок, Лівів, Хрінники) та досить широко досліджені могильники (Любомль, Баїв). Друга група представлена одиничними похованнями або їхніми групами на могильниках (Могиляни–Хмельник, Дерев'яне, Гірка Полонка) та поселенням у Загаях-II, розкопані частково. З огляду на це можна висловити думку, що в разі повнішого дослідження зазначених пам'яток, очевидно, будуть виявлені й раніші матеріали. Про таку можливість свідчить ситуація в Баєві, де, крім могильника кінця III–IV ст., ми виявили могильник вельбарської культури кінця II–III ст. н. е., або поселення у Боратині та Хрінниках, де лише в третьому сезоні робіт натраплено на об'єкти першої хронологічної групи.

Також треба мати на увазі чинник внутрішнього розвитку вельбарського суспільства, особливий імпульс якому міг дати процес формування черняхівської культури у середині III ст. н. е., внаслідок якого могли і повинні були з'явитися нові поселення.

На підставі матеріалів германського могильника у Дитиничах, поховань пшеворської культури у Млинові, Городку Рівненської області можна говорити про проникнення на територію Волині окремих груп людей з північного заходу у другій половині III ст. н. е. Однак ця інвазія, судячи з кількості та характеру пам'яток, не була значною. Не підтверджена в археологічному матеріалі також теза Б. В. Магомедова про зміну населення Волині у середині III ст. н. е. чи якусь помітну зміну характеру матеріальної культури носіїв вельбарських пам'яток зазначеного періоду.

Широке дослідження поселень, проведене нами у 80–90-х роках, дає змогу зробити висновок, що практично всі риси матеріальної культури вельбарських общин залишилися незмінними з кінця II до зламу IV–V ст. У другій половині III ст., коли в лісостепових регіонах України почала функціонувати черняхівська культура, вельбарська культура Волині практично не змінилася. Вона не стала черняхівською, а зберегла всі риси попереднього часу. Новим елементом стала лише кружальна кераміка черняхівської культури, яка ввійшла до керамічного комплексу вельбарців і становила від 3% у північних районах до 60% на Волино-Подільському пограниччі.

Можна також стверджувати, що в цей час на вельбарських поселеннях почали зводити великі дерев'яні будівлі, так звані *stalhaus* прямокутної й овальної форми. Судячи з матеріалів повністю досліджених поселень у Боратині, Линеві, Хрінниках, одне таке житло припадало на п'ять–шість звичайних хат-напівземлянок, які групувалися навколо великого дому. На поселенні у Хрінниках виявлено чотири такі комплекси.

Як бачимо, ні писемні, ні археологічні матеріали не дають змоги виділяти на Волині чи на території України в цілому пам'ятки власне гепідів.

Немає також підстав уважати, що цьому народу належать скарби Волині типу Ласки-Борочичі, датовані початком V ст. н. е. На думку Б. В. Магомедова, ці пам'ятки належать гепідам тому, що готи в цей період уже покинули Східну Європу. Вчений посилається на працю Є. Л. Гороховського, де розглянута хронологія черняхівських могильників [3]. Проте з цієї праці аж ніяк не випливає висновок, який декларує Б. В. Магомедов. І вже зовсім незрозумілим є віднесення до гепідів Качинського скарбу на тій підставі, що там виявлено ліпний горщик вельбарської культури [11. С. 74, 76]?!

Отже, причин для перегляду висловленої нами раніше думки [5. С. 40] про готську належність скарбів Волині початку раннього середньовіччя нема.

Ми, на відміну від Б. В. Магомедова, не знаходимо наукових доказів того, що на початку V ст. велика кількість населення, яке проживало на землях Волині протягом мало не 300 років, покинуло ці землі й рушило на Балкани. Слідів цього руху не простежено. Безумовно, певна частина готів, очевидно, найактивніша, була тією частиною асимільованих готів, з якими можна пов'язувати аналогії у ранньосередньовічних слов'янських комплексах, близьких до вельбарських (горщики із зігнутими до середини плічками та не виділеними вінчиками) та появу на Поліссі довгих дерев'яних будівель типу "*stalhaus*". Такі житла ще сьогодні можна побачити на Волині. Саме ці готи могли передати у мову слов'ян такі поняття, як "князь", "меч", "щит", "котел", "виноград", "хліб", "плуг", "стаїня" [14, 15]. Зазначимо, що в готській мові нема слов'янських мовних елементів, це може свідчити про напрям асимілятивних процесів. Деякі дослідники, не інакше як у "творчому пориві", схильні віднести до готської спадщини, перейнятої слов'янами, такі кардинальні досягнення економіки, як залізний наральник і ручні жорна [11. С. 148]. Нагадаємо Б. В. Магомедову, що залізний наральник слов'яни Подністер'я, судячи зі знахідки на поселенні Майдан-Гологірський [16. Рис. 52], використовували в господарстві ще у II ст. н. е., тобто задовго до появи тут готів. На поселенні венеців у Пасіках-Зубрицьких (Верхнє Подністер'я) виявлено потужну млинову споруду II ст. н. е., де мололи зерно на кількох ротаційних жорнах для всієї сільської общини, а можливо, й округи [7].

На підставі реалій, які дає накопичений сьогодні археологічний матеріал під час дослідження пам'яток вельбарської, черняхівської, київської та інших культур пізньоримського часу на території України, можна констатувати таке: чітко виділені регіони компактного проживання різних народів – германців, давньослов'янської людності (венеців), пізньоскіфських та пізньосарматських общин.

Германці досить виразно локалізовані в межах сучасної Волині, вони залишили пам'ятки вельбарської культури. Слов'яни-венеди займали землі Верхнього і Середнього Дністра, де залишили культуру поселень Дем'янів–Теремці, яка є продовжен-

ням традицій зубрицького населення. Інша група давніх слов'ян займала територію Верхнього Подесення й залишила пам'ятки київської культури. Пізньоскіфські групи, нащадки елінізованої іранської людності разом із сарматами проживали компактно в регіоні Північного Причорномор'я.

Територію сучасної України між Дністром, Прутом і Дніпром треба визначити місцем суміжного проживання більшості названих вище груп і племен, які разом створили історико-культурний пласт черняхівської культури. Це підтверджене наявністю тут пам'яток, які мають переважно змішані риси германської, скіфо-сарматської, дакійської, слов'янської культури, а всі разом – риси провінційно-римської культури.

Присвоювати в цьому регіоні черняхівську культуру якомусь конкретному етносу, як це й досі роблять окремі дослідники, практично неможливо. Цей напрям уже багато разів приводив у безвихідь. Культура народів, що проживали тут спільно, була поліетнічною. Звичайно, і в цьому регіоні можна визначити вузьколокальну групу, де переважали готи і сармати (Поділля), чи фракійці і готи (гото-гепідська, слов'янська, сарматська та ін.). Тому залежно від орієнтації дослідника етнос черняхівської культури можна визначити будь-як і знайти достатню кількість аргументів на користь такого визначення. Прикладом є остання праця Б. В. Магомедова [11].

На наш погляд, доцільно змінити методологічний підхід до розгляду історії людності, яка населяла Україну наприкінці II – на рубежі IV–V ст. н. е. Потрібно визнати безперспективним погляд, за яким усі ці народи вчені розглядають крізь призму культури одного народу. До уваги треба брати особливості всієї сукупності черняхівських пам'яток, а не однієї пам'ятки чи одного регіону. Настав час визнати, що носії цих пам'яток перебували у тісному етнокультурному контакті. Стрижнем таких контактів були впливи провінційно-римської культури, зумовлені потребами Риму. Зворотним потоком були нові потреби “варварів”, спровоковані цим впливом. “Держава Германа-ріха”, якщо така й була, відіграла роль однієї зі складових цього процесу.

1. Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М., 1990.
2. Буданова В. П. Варварский мир эпохи великого переселения народов. – М., 2000.
3. Гороховский Е. Л. Хронология могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 34–46.
4. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1965.
5. Козак Д. Н. Шеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
6. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині ребезу IV–V ст. // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 50–66.
7. Козак Д. Н., Пашикевич І. О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі і в перших віках нашої ери // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 18–27.
8. Козак Д. Н., Прищепя Б. А. Нова пам'ятка шеворської культури на Волині // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 153–161.
9. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 51–61.
10. Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 70–74.
11. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001.
12. Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954.

13. Смішко Ю. В., Свешніков І. К. Могилиник III–IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 89–114.
14. Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. – М., 1982. – С. 227–263.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1986–1987.
16. Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – К., 1975.
17. Щукин М. Б. На рубеже эр // Росс. археол. библиотека. – 1994. – № 2. – С. 241–254.
18. Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. – Wrocław, 1985.
19. Wołagiewich R. Kultura oksywska i wielbarska – systematyka kulturowa // Prahistoria ziem polskich. – Wrocław, 1981. – Т. 5.

TRIBAL INTERPRETATION OF VELBAR CULTURE IN UKRAINE (archaeology, history, linguistics)

Denis Kozak

*Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

Given article observes the questions related with the ethnic interpretation of Velbar Culture on the territory of Ukraine using archaeological, historical and linguistic sources. Analysis of building constructions, ceramic materials and funeral rituals as well as the historical sources allow as determine Goths as the creators of Velbar Culture. They formed separate ethnic component in poly-ethnic Cherniakhiv Culture what had replaced Velbar monuments in the middle of III century A.D.

Key words: Velbar Culture, Goths, Gepides, wheeled pottery.

Стаття надійшла до редколегії 13.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

**ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ПРОЦЕСАХ ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(І СТОЛІТТЯ ДО Н. Е. – СЕРЕДИНА І СТОЛІТТЯ Н. Е.)**

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Археологічний музей*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На підставі нових методик розглянуто екологічні ніші пшеворської, зарубинецької та липицької археологічних культур на території Північно-Західної України. Відмінні характеристики їхніх природних ніш дають змогу стверджувати, що в I ст. до н. е.–середині I ст. н. е. на зазначеній території могло мирно співіснувати декілька етнокультурних утворень.

Ключові слова: пшеворська культура, зарубинецька культура, липицька культура, поселення, система заселення, екологічні ніші, природні області та райони, ландшафт.

Природне середовище відіграє важливу роль в історичному пізнанні процесів заселення. З одного боку, людина своїм заселенням і господарською діяльністю впливає на довкілля, змінюючи його, а з іншого, – природа створює людині певні умови, які вона мусить враховувати і повинна до них пристосовуватися. Через це природне середовище і його властивості становлять важливе джерело для досліджень археології заселення. Властивості в цьому випадку визначені дією багатьох чинників – рельєфу території, клімату, ґрунтів, водних ресурсів, рослинного і тваринного світів. Усі ці елементи творять екологічну нішу певного народу, яка й визначала умови господарювання, технічні знання, суспільну організацію та демографічні стосунки.

В українській археологічній науці останніми роками посилюється інтерес до вивчення навколишнього середовища давнього населення України. Розкопувані пам'ятки фахівці починають розглядати не відірвано від природно-географічних ландшафтів, а в контексті навколишньої природи [1, 2, 8–10, 13–16, 21–25, 27, 28].

Ще наприкінці 50-х років ХХ ст. О. О. Формозов запропонував принцип реконструкції етнічної історії, суть якого зводилася до вирішення двох завдань: виділення ареалів певних типів інвентарю, тобто виділення археологічних культурних груп і дослідження їхньої спадковості в часі. Подальше зіставлення різних ландшафтних зон з виділеними археологічними культурами і повинне, на думку дослідника, дати вихідні дані для реконструкції етнічної ситуації на певній території [26. С. 21].

Подібну спробу зіставлення природно-територіальних комплексів з територіями поширення археологічних культур зробив у середині 90-х років ХХ ст. М. О. Ричков [13. С. 95–111]. У результаті було визначено співвідношення 77 археологічних культур (починаючи з мезоліту і аж до середньовіччя) з типами і видами ландшафтів. Проте сам автор зазначав, що таке дослідження – тільки певний крок у цьому напрямі, надалі потрібно розглядати кожну археологічну культуру окремо і лише тоді стане можливим ґрунтовніше і повніше узагальнення історичного минулого [13. С. 100].

Ми вже деякий час вивчаємо питання ролі природного середовища в системі заселення Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття в другій чверті I тисячоліття н. е. [17–20]. Методологічною основою в цьому разі є аксіома про те, що природні умови, в яких проживає суспільство, первісно зумовлюють розвиток його головних життєзабезпечувальних галузей (землеробства, тваринництва, промислів). Це, відповідно, дає змогу посередньо робити висновки про невивчені археологічними методами суспільні, економічні, ідеологічні чинники функціонування досліджуваної системи.

Суміжними з територією Верхнього Подністер'я є терени між Західним Бугом, верхів'ями правих приток Прип'яті та Горині. Разом з Верхнім Подністер'ям вони утворюють північно-західну частину України. З доісторичного періоду, зокрема, з рубежу і перших століть нашої ери, зазначена територія становила одну з найактивніших контактних зон Європи. В цей час тут зійшлося декілька різнокультурних груп населення (пшеворської, зарубинецької та липицької), з огляду на що регіон став зоною поєднання найбільших культур Південно-Східної Європи. Саме серед окремих носіїв цих культур фахівці вбачають слов'янську підоснову. Тому не випадково регіон Північно-Західної України особливо зацікавлює дослідників. Культурно-етнічну історію населення в зазначених геохронологічних межах протягом тривалого часу вивчає Д. Н. Козак [4, 5]. Унаслідок його наукових пошуків з'ясовано, що з I ст. до н. е. і до середини I ст. н. е. на території Подністер'я проживало населення, яке залишило пам'ятки пшеворської культури. Водночас на території Західної Волині (до середини I ст. н. е.) синхронно з пшеворським проживало населення зарубинецької етнокультурної спільності. В 20-х роках I ст. н. е. у верхів'ях Дністра з'явилися носії липицької культури.

Отже, можна вважати, що для території Північно-Західної України зазначеного періоду ґрунтовно виділені археологічні культурні групи, тобто порівняно добре зреалізоване перше з завдань, визначених О. О. Формозовим, і, відповідно, є всі підстави для вирішення другого. Ми спробуємо зіставити території поширення археологічних пам'яток Північно-Західної України I ст. до н. е.–середини I ст. н. е. з природно-географічними районами та областями. Зазначимо, що з погляду природно-географічного поділу території Північно-Західної України властива мозаїчність і широка градація якості ґрунтів. Завдяки цьому вибір можливостей заселення був дуже широкий.

Пшеворська культура. Головною територією поширення цієї культури є межиріччя Вісли й Одри. Регіон, який займають пшеворські пам'ятки на схід від Вісли, охоплює Західне Побужжя і Стохід на заході, верхів'я річки Горині (крайня точка – селище Острів Варковецький) на сході та Верхнє Подністер'я, приблизно до міста Галича, на півдні (крайній пункт з матеріалами пшеворської культури – селище поблизу смт Бурштин на річці Гнила Липа). Найпівнічнішою пам'яткою є селище біля с. Під-

ріжжя (верхів'я Стоходу) [4. С. 6]. На підставі аналізу головних елементів матеріальної культури, топографії поселень та поховального обряду Д. Н. Козак дійшов висновку, що пшеворські племена з'явилися в зазначеному регіоні уже сформованою культурною спільнотою, яка зародилася на території Польщі в пізньолатенському часі, тобто на рубежі III–II ст. до н. е. [4. С. 27–28].

Польським дослідникам вдалося з'ясувати, що в час появи пшеворських старожитностей на території між Віслою і Одрою було кардинальне потепління клімату [30. S. 286–289]. Саме тоді зафіксовано відхід населення з територій поширення легких піщаних ґрунтів, що були густо заселені в попередній період панування вологого клімату, й одночасно появу його на теренах з важкими глинистими ґрунтами [30. S. 292]. Не випадково тут простежено збільшення кількості археологічних пам'яток, починаючи з кінця латенського періоду. У пилкових діаграмах з цього часу зареєстровано спадання кривих пилку дерев (змішаного дубово-букового лісу) за паралельного зростання кривих пилку збіжжя та інших рослин, пов'язаних з людською діяльністю, а також утворення відкритих безлісних просторів [30. S. 292]. З сухою кліматичною фазою останніх століть до нашої ери пов'язане і топографічне положення пам'яток пшеворської культури межиріччя Вісли й Одри: поселення розташовані найчастіше на незначних піщаних мисах в оточенні заплавлених долин або в долинних частинах потічків, що до них сходять [31]. Отже, природне середовище, в якому проживало пшеворське населення, мало сприятливі умови для розвитку, передусім, економічного. Це мабуть, і було причиною того, що населення з території Мазовії частково мігрувало на південний схід на початку I ст. н. е. Головний напрям руху пшеворців був зумовлений, вірогідно, вигідним річковим шляхом уздовж Західного Бугу до Подністер'я. Друга частина пшеворських племен просунулася на схід у басейн Прип'яті, розселившись по середній і верхній течії Стоходу та Горині [5. С. 27]. На нашу думку, поява таких пшеворських поселень, як Поповичі, Твірж, Нижанковичі, може означати рух населення по Сяну і Вишні.

Результати картографування відомих пшеворських пам'яток свідчать про їхнє нерівномірне поширення, тобто неоднакову густоту заселення в тих чи інших природно-територіальних нішах. Зазначимо, що така нерівномірність відображає і стан, систематичність та рівень археологічної дослідженості пам'яток. Проте загальні пропорції та тенденції достатньо очевидні. Для з'ясування причин, що впливали на процес освоєння тих чи інших природно-територіальних комплексів у часі існування пшеворської культури, треба залучити складові природного середовища. На території поширення пшеворської культури в межах Північно-Західної України виділяють шість груп пам'яток: у верхів'ях правих допливів Сяну (Поповичі, Нижанковичі, Твірж), у верхів'ях Західного Бугу (Лежниця-I, Лежниця-II, Бендюга, Зимне), у верхній течії р. Стир (Рокині, Гірка Полонка-II, Боратин, Загаї-II, Чаруків, Милуші, Вікторяни, Рованці); у верхів'ях Горині (Шумбар, Острів Варковецький, Липа, Хорів), у верхів'ях Стоходу (Підріжжя) та між Західним Бугом і Дністром (Комарне, Пасіки-Зубрицькі, Чишки, Підберезці, Черепин, Гринів, Бурштин, Куропатники). Саме тут простежено очевидні скупчення пам'яток, тоді як на решті теренів їх не зафіксовано. Окреслені територіальні групи пам'яток займали природні області Передкарпаття, Опілля та Розточчя, Малеого Полісся, Волинської височини та Північного Поділля. Проте поділ

на такі досить великі природно-територіальні одиниці не може дати достатньо даних для характеристики природних умов пшеворських старожитностей. Найдоцільнішим у цьому випадку є поділ на природні райони. Наприклад, у природній області Передкарпаття пшеворські пам'ятки зафіксовані лише в межах Сансько-Дністерського лісо-лучно-степового району – плоскохвилястої височини з чергуванням горбистих і заплавних місцевостей. Майже всі межиріччя і вододіли тут, за винятком річкових долин, вкриті опідзоленими чорноземами з високим вмістом гумусу. В долинах рік представлені дерново-глейові потужні лучні ґрунти. В доагрикультурні часи на цій території переважали широколистяні (буково- та дубово-грабові) ліси і заплавні луки. Зима тут м'яка, літо помірно тепле і зволене [3. С. 156].

У межах Опілля та Розточчя пам'ятки пшеворського населення досліджені в Городоцько-Щирецькому та Рогатинсько-Опільському природних районах. Першому властива рівнинність та суцільне поширення лесових суглинків. У доагрикультурні часи тут переважали діброви. Ще однією рисою цього району є значне поширення заплавних лук. Найхарактерніші місцевості – слабкохвилясті лесові рівнини з опідзоленими чорноземами і сірими опідзоленими ґрунтами. До них наближаються надзаплавно-терасові місцевості з опідзоленими чорноземами. Велика кількість площі припадає і на заплавні місцевості. Агрокліматичні умови Городоцько-Щирецького району сприятливі – м'які зими, тепле вологе літо, тривалий вегетаційний період [3. С. 76–77]. У районі Рогатинського Опілля переважають плоскі надзаплавно-терасові та слабкохвилясті, місцями середньогорбисті місцевості. В давні часи тут були поширені широколистяні ліси та заплавні луки на опідзолених чорноземах, сірих опідзолених ґрунтах та глибоких малогумусних чорноземах. Агрокліматичні умови району також сприятливі [3. С. 78–79].

У природній області Малого Полісся пшеворські пам'ятки зафіксовані в межах Пасмового Побужжя. Цей природний район має дуже своєрідні риси природи, чим відрізняється від типового Полісся. Головна відмінність полягає в тому, що в районі поширені лесові відклади, на яких формуються місцевості лісостепового типу з дубово-грабовими лісами, опідзоленими чорноземами та сірими опідзоленими ґрунтами. Проте тут поширені міжпасмові заболочені місцевості з лучними дерновими ґрунтами. За природою Пасмове Побужжя ближче до ландшафтів Волинської височини, однак воно відділене від них типовим поліським ландшафтом, і тому фахівці-географи виділяють цей район в окремий природно-територіальний комплекс [3. С. 66–67; 12. С. 124–125].

На території Волинської височини пам'ятки зазначеної археологічної культури знайдені в межах Надбузького та Луцько-Рівненського природних районів. За рельєфом Надбузький район є хвилястою рівниною, що розчленована розлогими балками з широкими заболоченими днищами і терасованими долинами з обширними заплавами. Найпоширеніший тип ґрунтів району – сірі та ясно-сірі опідзолени легкосуглинні ґрунти; тільки по надзаплавних терасах Західного Бугу трапляються невеликі площі опідзолених чорноземів. У доагрикультурні часи тут панували змішані ліси та заплавні луки [3. С. 51–52]. Характерними рисами Луцько-Рівненського природного району є значне поширення надзаплавно-терасових місцевостей з опідзоленими та глибокими мало-гумусними чорноземами і плоскохвилястих (плакорних) місцевостей з переважанням

опідзолених чорноземів. Порівняно незначні площі тут займають малогорбисті місцевості з темно-сірими і сірими опідзоленими ґрунтами та заплавні місцевості з лучними і лучно-болотними ґрунтами. В доагрикультурні часи на цій території панували діброви та заплавні луки. Описуваний район має сприятливі агрокліматичні умови [3. С. 52].

Аналіз локалізації поселень пшеворської культури в зазначених природних районах дає підстави констатувати, що її носії заселяли плоскі або трохи хвилясті місцевості, розчленовані річковими долинами чи балками, з положистими терасованими схилами та широкими заплавами. Характерними ґрунтами екологічної ніші пшеворців були опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти, на яких панували змішані (букові, дубово-грабові) ліси. Помірні кліматичні умови створювали позитивні чинники передусім для економічного розвитку населення. Ландшафтно-кліматичні умови нового району проживання пшеворців були близькими до традиційних у зоні їхнього початкового проживання. Тому явища адаптації населення стосувалися, головню, палеогеографічної складової системи контактів людський колектив–природне середовище. Пшеворські пам'ятки Верхнього Подністер'я, басейнів Горині та Стоходу, за характерними рисами (топографією, типом житлобудівництва, поховальним обрядом, керамічними комплексами, зброєю, побутовими речами) майже не відрізняються від пшеворської культури на основній території її поширення, принаймні до середини II ст. н. е. [4. С. 68–69]. Отже, процес пристосування пшеворського населення на нових територіях можна визначити винятково як біолого-географічний, ступінь і масштаби якого залежали, головню, від інтенсивності діяльності окремих груп населення з перетворення екологічної ніші. Цікаво, що волинську групу пшеворських пам'яток (у межах Надбузького та Луцько-Рівненського природних районів, а також Пасмового Побужжя) від подністерської (Городоцько-Щирецький та Рогатинсько-Опільський природні райони) ландшафтно відділяють території природних районів Розточчя та Малого Полісся, де не зафіксовано жодної пшеворської пам'ятки. З одного боку, треба мати на увазі, що пам'ятки пшеворської культури не були суцільно археологічно обстежені, а з іншого, – можна вважати, що такий стан справи відображає реальну картину: зазначені території Розточчя (височинного горбисто-лісового району, де поширені дерново-підзолисті ґрунти на середньо- і великогорбистих місцевостях) і Малого Полісся (зі значними річними сумами опадів, великою лісистістю і заболоченістю, дерново-підзолистими ґрунтами) не відповідали вимогам екологічної ніші пшеворців. Звідси випливає, що колонізація пшеворського населення з Повіслення могла відбуватися двома шляхами: по Сяну і Вишні на територію Верхнього Подністер'я і по Західному Бугу на Волинь, у верхів'я Горині та Стоходу.

Появу пшеворських старожитностей на території Північно-Західної України, передусім, можна пов'язати з освоєнням, колонізацією нових територій. Про це свідчить топографія пшеворських селищ, цілком аналогічна з пам'ятками між Віслою і Одрою, невеликі розміри селищ – від 0,2 до 0,5 га, незначний слабконасичений культурний шар [5. С. 10]. Поряд з цим ознакою освоєння нових територій може бути і велика кількість предметів озброєння (наконечників списів, шпор, умбонів, держаків щитів, мечів) на пам'ятках пшеворського типу Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя, переважна більшість з яких віднайдена в похованнях [4. С. 26–30].

Отже, можна припускати, що кліматичні зміни рубежу III–II ст. до н. е. зумовили розвиток пшеворської культури на території Вісло-Одерського межиріччя і подальшу часткову міграцію цього населення на північний схід. Відповідні природні умови (рельєф, ґрунти, клімат) дали змогу освоїти землі між Західним Бугом і Стоходом, верхів'ями Горині та Дністра.

Східними сусідами пшеворських племен протягом I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. були носії *зарубинецької культури*. На сході межа між ними проходила по р. Горинь, на півночі – по лінії середніх течій правих приток Прип'яті. Хоча в хронологічному зрізі обидві культури співіснували близько 160 років, взаємоз'язків між ними не простежено [5. С. 110–113; 6. С. 196]. До цього висновку Д.Н. Козака спонукав аналіз артефактів пшеворської та зарубинецької культур: неоднакова топографія, керамічний матеріал (за винятком тих форм, які мають спільне походження від поморсько-кльошової культури), чіткі відмінності в поховальному комплексі [5. С. 111–112]. Далі дослідник зазначив: "...приймаючи до уваги, що один із субстратів в обох культурах був спільним (поморсько-кльошовий елемент), факт відсутності зв'язків між ними є незрозумілим. Можливо, більш широкі археологічні дослідження, особливо зарубинецьких селищ на Волині, внесуть певні корективи в це питання" [5. С. 113].

На нашу думку, пояснення такого явища можливе на підставі аналізу екофактів, що впливають чи не впливають на людське суспільство. Екологічна ніша зарубинецької культури охоплює перші надзаплавні тераси та дюнні підвищення високих мисових останців з піщаними ґрунтами, боровими лісами та чагарниками. На території Західної Волині, де зафіксовано факт сусідства двох згаданих археологічних культур, стикаються й ареали двох природних областей – Волинської височини та Волинського Полісся. Ландшафти цих областей значно відрізняються між собою. Наприклад, для Волинської височини характерне суцільне поширення лесових суглинків; лагідна розчленованість поверхні річковими долинами та балками, які мають переважно положисті терасовані схили та широкі заплави, що надає рельєфу хвилястого вигляду; незначна лісистість території, значна частка заплавних лук; поширення сірих опідзолених ґрунтів, опідзолених чорноземів, типових чорноземів, чорноземно-лучних, лучних, лучно-болотних і болотних ґрунтів [3. С. 44–49]. Природна область Волинського Полісся – це плоска, злегка хвиляста, місцями горбиста низовина, нахилена на північ до долини Прип'яті. Її характеризують моренно-флювіогляціальні супіщані відклади; соснові бори, дубово-соснові або сосново-дубові ліси (субори); міжрічкові суходільні та низинні луки, які не утворюють суцільних масивів, а розкидані окремими ділянками на лісових галявинах, окраїнах боліт; значне поширення заплавних лук, проте в долинах малих річок суцільно заболочених; дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотні, перегнійно-карбонатні ґрунти [3. С. 30–36]. Зазначимо, що в цих природних умовах локалізовані всі пам'ятки зарубинецької культури (Велимче, Великі Телковичі, Зелениця, Іванчиці, Могиляни, Черськ, Сапожин та ін.), виділені Є. В. Максимовим у регіон Прип'ятського Полісся [7. С. 9].

З наведеного вище аналізу природних умов можна зробити висновок про цілковиту відмінність в екологічних нішах пшеворського і зарубинецького населення I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. Це не суперечить висновкам Т. Домбровської та Д. Козака

про відсутність спільних рис у їхніх матеріальній та духовній культурах. І це логічно, оскільки відмінні екологічні ніші, перш за все, свідчать про різні структури господарської діяльності і, як наслідок, можуть асоціюватися з різними етнокультурними спільнотами.

Південними сусідами носіїв пшеворської культури було населення *липицької культури*, що з'явилося на території Верхнього Подністер'я у 20-х роках I ст. н. е.

Сьогодні фахівці виділяють три фази розвитку липицької культури: 20–40-ві роки I ст. н. е.; друга половина I ст. н. е.; кінець I ст. н. е.–початок III ст. н. е. [6. С. 204]. Важливою для нашого дослідження є саме перша фаза, оскільки її можна пов'язати з початком експансії дакійців у Передкарпаття, тобто вона віддзеркалює пошуки тих природних ніш, які були характерні на їхній первісній території. Наскільки нам відомо, у цей період взаємовпливи між пшеворською та липицькою культурами ще не простежувалися.

Картографічний аналіз розташування липицьких поселень на лівих і правих притоках Дністра свідчить про нерівномірне їх поширення. Пам'ятки розташовані в чотирьох мікрорегіонах: I – між Зуброю та Нараївкою (ліва притока Гнилої Липи): Черепин, Лагодів, Майдан Гологірський, Ремезівці, Заліски, Бовшів, Верхня Липиця, Ганачівка, Стрілки, Бібрка; II – у межиріччі нижніх течій Серету і Збруча: Зелений Гай, Новосілка Костюкова; III – на правобережжі Дністра: Незвисько, Завалля; IV – на правобережжі Дністра, нижче по течії: Перебиківці, Оселівка, Неполоківці.

На Верхньому Подністер'ї пам'ятки липицького типу зосереджені у першому мікрорегіоні – між річками Зуброю та Нараївкою. На цій території вони розташовані в межах трьох природних районів: Гологірського пасма (поселення Водники, Ганачівка, Лагодів, Стрілки, Бібрка, Майдан Гологірський, Ремезівці та могильник у Гриневі); Стільського горбогір'я (Заліски) та Рогатинського горбогір'я (поселення та могильник у Верхній Липиці, а також окреме поховання у Колоколіні). Окремо треба виділити поселення в Черепині, могильник у Звенигороді й поховання в Чижикові, що розташовані на Давидівському пасмі, та поселення в Бовшеві – на території Бурштинського Опілля.

Гологірське пасмо – природний район з найбільшими на Верхньому Подністер'ї абсолютними висотами. Воно має асиметричну будову: один його схил, що обернений до півночі, утворює досить стрімкий уступ, який піднімається на 100 м і більше над прилеглими рівнинами Малого Полісся, тоді як південний схил дуже плавний і поступово, без виразних орографічних одиниць, зливається з Перемишлянським горбогір'ям [12. С. 118–119]. На території цього природного району зафіксовано більшу частину відомих сьогодні пам'яток липицької культури – вісім. Описуване пасмо, як було зазначено вище, має асиметричну будову: обернений до півночі схил утворює стрімкий уступ, а південний – дуже плавний. Стрімка сторона Гологірського пасма формує численні “затоки” і “півострови” (з природними комплексами Малого Полісся), які надають пасму звивистого вигляду. “Затоки” утворені верхів'ями потоків (Коцурівського, Ганачівського, Погорілецького, Гологірського і Золочівського), що є допливами р. Полтви (лівої притоки Західного Бугу) [12. С. 118]. Характерна риса орографії Гологірського пасма – наявність значних знижень-сідловин Головного вододілу (висотою 300–320 м),

які розділяють пасмо на декілька масивів з висотами понад 400 м. Сідловини ніби об'єднують згадані вище “затоки”, утворені потічками, які належать до басейну Західного Бугу, з верхів'ями Дністра – Свіржа, Гнилої Липи і Золотої Липи [12. С. 119]. Саме у цих місцевостях “заток” та “сідловин” і виявлено пам'ятки липицького типу: Водники, Гринів – у “затоці”, утвореній Куцурівським потоком (басейн Полтви), Ганачівка – у “затоці”, утвореній Гострим потоком (басейн Полтви), Лагодів – у “затоці”, утвореній Білим потоком (басейн Полтви). У сідловинах зафіксовано поселення в Бібрці, Стрілках, Майдані Гологірському (правий берег верхів'їв Золотої Липи – притоки Дністра), Ремезівці – (правий берег річки Східної Золотої Липи – притоки Золотої Липи).

На території Стільського горбогір'я поки що виявлено лише поселення в Залісках. Воно займає межиріччя Лугу та Зубри. Географічно Стільське горбогір'я дуже нагадує Гологірське пасмо, головні риси природи якого описано вище.

Поселення та могильник у Верхній Липиці, а також окреме поховання в Колоколині розміщені на півдні Рогатинського горбогір'я, яке вирізняється значними абсолютними висотами (350 м і більше), густою мережею ярів, балок, улоговин. У доагрикультурні часи горбогір'я було майже цілком вкрите масивами буково-дубових лісів, під якими утворилися світло-сірі опідзолені ґрунти [11. С. 116, 126].

Характерними ознаками Давидівського пасма є різка асиметричність схилів; північно-східний схил утворює уступ, що круто спускається до Пасмового Побужжя, тоді як південний схил непомітно переходить у Львівське Опілля; значні висоти, значна лісистість з поширенням дубово-букових лісів [12. С. 117–118]. На цій території зафіксовано липицьке поселення в Черепині, могильник у Звенигороді та окреме поховання в Чижикові.

Як бачимо, головна частина пам'яток липицької культури на території Верхнього Подністер'я зафіксована в межах природних районів, характеристикою яких є горбогірно-лісові ландшафти. Усі згадані вище райони безпосередньо пов'язані між собою і належать до так званого Західноподільського горбогір'я. Спільними рисами їхньої природи, крім глибокого розчленування поверхні, є найбільші на Верхньому Подністер'ї абсолютні висоти, малопотужний покрив лесових суглинків та значне поширення широколистяних лісів на сірих лісових і дерново-підзолистих ґрунтах. На захід і південь цей горбогірний комплекс дуже повільно і поступово переходить у злегка горбисті й хвилясті рівнини (Городоцько-Щирецьку та Рогатинсько-Ходорівську).

Порівняльний аналіз території поширення липицьких старожитностей з територіями ландшафтів на рівні природних районів дає підстави стверджувати, що липицька людність на Верхньому Подністер'ї зайняла окрему, відмінну від пшеворської, екологічну нішу. Пшеворські пам'ятки тяжіли до плоских або злегка хвилястих місцевостей, укритих лесовою паволокою, типових чорноземів, темно-сірих та сірих опідзолених ґрунтів, тоді як липицькі зайняли височинні горбогірно-лісові ландшафти. Дослідники липицької та пшеворської культур на території Верхнього Подністер'я не оперують даними про витіснення прибулими липицькими племенами пшеворського населення чи навпаки. Їхнє проживання поряд протягом майже 50 років свідчить про мирні стосунки. На нашу думку, таку ситуацію можна пояснити особливостями екологічних ніш пшеворської та липицької культури.

Отже, розгляд природного середовища як одного з головних чинників, що впливали на формування системи заселення територій за провідної ролі людського фактора, не може викликати заперечень. Власне тому новий підхід до опрацювання численного археологічного матеріалу, суть якого полягає в органічному поєднанні еко- та артефактів, створює підґрунтя для вивчення широкого кола питань, передусім, пов'язаних із заселенням окресленого регіону, співіснуванням різноетнічних племен, взаємовпливами та трансформацією одних археологічних культур в інші тощо. За класифікаціями, які застосовують у сучасній фізичній географії, можна виділити два рівні фізико-географічного опису археологічних пам'яток: перший передбачає фізико-географічне районування (поділ на зони, області та райони), другий – характеристику на рівні урочищ–фацій–місцевостей–ландшафтів. Під час вивчення археологічних культур, що, як відомо, займають досить великі території, особливо важливими є ознаки першого рівня. Якщо ж дослідження має на меті аналіз топографії тих чи інших пам'яток, системи заселення, господарської спеціалізації синхронних і асинхронних пам'яток у межах культури чи сусідніх культур, то особливу роль відводять комплексному ландшафтознавчому аналізу.

Використання фізико-географічного опису пам'яток (перший рівень) дало змогу проаналізувати три синхронні археологічні культури (I ст. до н. е. – середини I ст. н. е.) на території Північно-Західної України: пшеворську, зарубинецьку та липицьку. Цим археологічним культурам притаманне певне природне середовище на мікро-, мезо- та макрорівнях. Відповідно, своєрідність географічних умов впливає не лише на господарські, а й на соціальні та територіальні структури і, зокрема, на ареал тих чи інших спільнот. На території Західної Волині, де зафіксовано факт сусідства пшеворської та зарубинецької археологічних культур, межують також ареали двох природних областей – Волинської височини, природні особливості якої визначають пшеворську екологічну нішу, та Волинського Полісся, природні ознаки якої відображають риси зарубинецької екологічної ніші. Ландшафти цих областей значно відрізняються між собою, що й наводить на думку про цілковиту відмінність екологічних ніш пшеворського і зарубинецького населення I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. У нашому випадку незначна за розмірами (до 50 км) так звана міжкультурна зона, тобто простір між ареалами пшеворської та зарубинецької культур, не була заселена носіями згаданих етнокультурних спільнот лише тому, що вона не відповідала вимогам їхніх екологічних ніш.

У другій чверті I тисячоліття н. е. простежувався факт черезсмужного існування пшеворського і липицького населення на території Верхнього Подністер'я. Ці пам'ятки розташовані в одній географічній області Опілля та Розточчя. Проте характеристики екологічних умов на рівні природних районів дають підстави висловити думку про те, що вони також займали різні екологічні ніші, принаймні на початковому етапі заселення. Наприклад, більшість пам'яток липицької культури на території Верхнього Подністер'я виявлена в межах природних районів, головною характеристикою яких є горбогірно-лісові ландшафти. Пшеворські ж пам'ятки тяжіють до плоских або злегка хвилястих ландшафтів рівнинного типу. Отже, мозаїка екологічних ніш зазначених археологічних культур засвідчує, що в I ст. до н. е. – середині I ст. н. е. на цій території могло мирно співіснувати декілька етнокультурних утворень.

1. *Гаврилюк Н. О.* Еколого-економічний аспект історії Степової Скіфії // *Археологія*. – 1997. – № 1. – С. 37–45.
2. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999.
3. *Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів, 1964.
4. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
5. *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). – К., 1992.
6. *Козак Д. Н.* Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Т. 1: *Археологія та антропологія*. – Львів, 1999. – С. 163–226.
7. *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982.
8. *Моця О. П., Томашевський А. П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. – 1997. – Вип. 1. – С. 28–42.
9. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические причины. – К., 1991.
10. *Приймак В. В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII–початку IX ст. – Суми, 1994.
11. *Природа Івано-Франківської області / За ред. К. І. Геренчука*. – Львів, 1973.
12. *Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука*. – Львів, 1972.
13. *Ричков М. О.* Археологічна культура і ландшафт // *Археологія*. – 1995. – № 4. – С. 95–111.
14. *Ситник О., Богущький А.* Комплексні археологічно-геологічні дослідження палеолітичного поселення Галич-I // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 189–203.
15. *Смытына Е. В.* Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 31–37.
16. *Смитина О.* Ландшафт в західноєвропейській археології: сучасні підходи до концептуалізації // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 177–188.
17. *Стеблій Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р.* – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
18. *Стеблій Н.* Топографія як історичне джерело // *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р.* – Львів, 2001. – С. 159–166.
19. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
20. *Стеблій Н.* Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
21. *Томашевський А. П.* Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис. н. е. // *Проблеми історії і археології давнього населення УРСР: Тези доп. XX респ. конф.* – К., 1989. – С. 233–234.
22. *Томашевський А. П., Гаврилухін І. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992.
23. *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // *Археологія*. – 1992. – № 3. – С. 46–59.
24. *Томашевський А. П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис... канд. іст. наук. – К., 1993.
25. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* – Київ; Львів, 1999. – С. 308–318.
26. *Формозов А. А.* Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959.

27. Шишкин Р. Г. Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К., 1987. – С. 177–178.
28. Шишкин Р. Г. Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // Тез. докл. VI респ. конф. молодых археологов по актуальным вопросам историко-археологических исследований. – К., 1987. – С. 177–178.
29. Шишкин Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
30. Godlowski K. Człowiek a środowisko w okresie lateńskim, rzymskim i wędrówek ludów // Człowiek i środowisko w pradziejach. Pod redakcją J. K. Kozłowskiego, S. K. Kozłowskiego – Warszawa, 1983. – S. 286–289.
31. Kurnatowski S. Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza // AP. – 1963. – Т. 8.

ENVIRONMENTAL CONDITIONS IN THE SETTLEMENT PROCESSES OF THE NORTH-WEST UKRAINIAN REGION IN FIRST CENTURY BC – TILL MIDDLE FIRST CENTURY AD

Natalia Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv
Museum of Archaeology*

Ethnic history reconstructions as stated by O. O. Formozov demand two major resolution: to determine different archaeological cultural groups according to their succession in time; to establish the correlation between specified archaeological cultures and the landscape areas.

Once these objectives are accomplished they give us basis for the subsequent reconstructions of ethnic situation on particular territory.

Concerning the North-West Ukrainian region in first century BC – till middle first century AD the following archaeological cultural groups were precisely determined, namely Pszeworska, Zarubinietska and Lipitska cultures. There exist also the possibility to march up the territories of their distribution with the natural geographic landscape areas.

Two natural landscape areas coexist on the territory of Western Volynia and here also Pszeworska and Zarubinietska cultures meet together. As the result different environmental characteristics have an effect on these cultures. Thus, the natural surroundings of Pszeworska culture were determined by the landscape of Volynia Upland and on the contrary the Zarubinietska culture was influenced by conditions of Volynia Woodland area. Different landscapes determined extremely various environmental situations of Pszeworska and Zarubinietska cultures in first century BC–till middle first century AD.

The monuments of Pszeworska and Lipitska cultures are situated mainly in the similar geographic areas – Opillia and Roztochia. However, particular conditions in natural sub areas allow us to determine that these cultures had also different environmental situations.

Key words: ethnic history, North-West Ukrainian region, Pszeworska culture, Zarubinietska culture, Lipitska culture, landscape areas.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

ПАМ'ЯТКИ З РИСАМИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Тарас Милян

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра археології та історії стародавнього світу*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Схарактеризовано письмові римські та візантійські джерела про слов'ян, розглянуто елементи слов'янської культури на черняхівських багаточарових поселеннях (Черепин, Неслухів, Березець) у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, де виявлено характерні для слов'ян форми ліпної кераміки та способи житлобудівництва. На підставі цього підтримано твердження, що міграційні потоки слов'ян – носіїв празько-корчацьких старожитностей – проходили із верхів'їв Дністра і Західного Бугу у західному напрямі, а їхньою основою стали пізньочерняхівські пам'ятки цього регіону.

Ключові слова: Черняхів, слов'яни, Дністер, Черепин, Неслухів, Березець.

Момент становлення і чіткої самоідентифікації слов'янських племен у період раннього середньовіччя є важливим і до кінця не з'язасованим етапом історії. Донедавна були відомі пам'ятки, від яких починається безпосередня історія ранньосередньовічних слов'янських культур, або ж пам'ятки, що належать до першої третини I тисячоліття н. е., коли простежувалася етнічна неоднорідність. Свідченням цього є письмові згадки античних авторів та результати археологічних досліджень. Тривалий час проблематично було виявити археологічні пам'ятки, що слугували б з'єднувальною ланкою між першими століттями та середньовіччям. Вони мали засвідчити безперервність у розвитку слов'янства, зокрема в зазначеному регіоні.

Підґрунтям цього повинні б слугувати давні згадки про слов'ян у працях античних, передусім римських, авторів. З I ст. до н. е. в обіг уведено термін “венеди”, яке позначало певне племінне утворення слов'ян. За працею “Про положення землі” римського історика Помпонія Мели це плем'я мало замешкати на теренах Балтійського узбережжя [18. С. 227]. Таку ж згадку навели і Пліній Старший у “Природі речей”, що належить до I ст. н. е. [17. С. 239–261], та Клавдій Птолемей у “Настановах з географії” [13. С. 320–321]. Водночас Птолемей долучив до відомих племен венедів ще й плем'я “ставанів”, що послідовно йшло за венедями. Більшість дослідників ідентифікувала “ставанів” як слов'ян. Це дає підстави припустити, що названі племена могли займати значно більшу територію, ніж Балтійське узбережжя, ймовірно, вирізняючись на фоні інших об'єднань, про що свідчать назви “венеди” і “ставани”. Однак у цих працях не згадано конкретного місця їхнього проживання.

Цікавішою для нас є праця Корнелія Тацита “Германія”, також датована I ст. н. е. Поряд зі згадкою про плем’я венедів античний автор назвав і місце їхнього проживання. Він зазначив, що плем’я займає землі, які межують із землями фенів на півночі та певкінів на півдні, на заході вони обмежені р. Віслою [16. С. 372–373]. Це свідчення підтверджує, що регіон верхів’їв Дністра, Західного Бугу та Вісли був давнім місцем проживання слов’янських племен, що відповідає і концепціям про прабатьківщину слов’ян.

Інформація про заселення слов’янами зазначеного регіону є і в так званих Певтінгерових таблицях із III ст. н. е. Там визначено територію, заселену венетами, – землі на північ від Карпат, верхів’я Дністра і західніше [33. S. 269–279]. Це може слугувати доказом, що слов’яни заселяли названий регіон уже в першій половині I тисячоліття н. е.

Наступні писемні згадки дають детальніші відомості про слов’ян і стосуються часу, коли слов’янський етнос став самостійною силою. Окрім венедів, згадано також племена антів та склавинів. Зокрема, у другій половині I тисячоліття н. е. Іоан Малала описав похід “склавів” (склавинів) разом із гунами на Фракію 559 р. н. е., Менандр Протектор навів відомості про стосунки Візантійської імперії зі склавинами та антами, Маврикій згадав про племена антів та склавинів тощо [23. С. 265–267, 311–356, 369–375]. Однак найважливішими можна вважати згадки про слов’янські племена у працях Йордана та Прокопія Кесарійського.

Прокопій Кесарійський у праці “Війни з готами” (VI ст.) описав перехід герулів у “країну варнів” на півночі, зазначивши, що вони перейшли через слов’янські землі. Отже, в ті часи землі між Подунав’ям і Прибалтикою були заселені слов’янами [20. С. 296–298].

Детальніша інформація про заселення слов’янами певних територій є в праці Йордана “Про походження та діяння готів” (VI ст.). Окрім цінних відомостей щодо укладу життя слов’ян, автор описав також місце їхнього проживання: “На північ, починаючи від місця зародження р. Вістули (Вісли) ... розташувалося ... плем’я венедів... Склавіни живуть від міста Новіентура і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра (Дністра), а на північ – до Вістули... Анти ... поширюються від Данастра до Данапра (Дніпра)” [12. С. 71–77]. Тут чітко визначено територію, заселену слов’янськими племенами, зокрема склавинами, носіями празько-корчацької культури. Як впливає з літературних джерел, верхів’я Дністра, Західного Бугу та Вісли заселяли давні слов’яни.

Підтвердженням цього можуть слугувати дослідження в галузі лінгвістики, зокрема В. Топорова та О. Трубачова. Вчені зазначили про зосередження слов’янських гідронімів на території, що охоплює регіон дослідження. Крайньою західною межею чіткого поширення таких гідронімів є верхів’я Дністра і Прип’яті [27. С. 229–251]. Німецький дослідник І. Удольф наголосив, що слов’янські гідроніми компактно вкривають територію верхів’їв Пруту, Верхнього і Середнього Дністра, верхів’я Вісли [38. S. 1–23].

На підставі пізніших патронімістичних назв населених пунктів у верхів’ях Дністра, Вісли, Сяну польський дослідник Г. Ловмянський виділив ареали заселення цих регіонів склавинськими племенами, починаючи з VII ст. [33. S. 67–68].

Отже, писемні джерела засвідчують проживання слов’ян на теренах Європи. Є згадки від поодиноких назв племен до потужної військово-політичної сили. Однак у

хронологічному викладі не описано періоду переходу слов'ян від загального провінційно-римського типу культури до окремого.

Сьогодні цей недолік доповнюють археологічними джерелами. На підставі вивчення археологічних культур можна з'ясувати генезис слов'янського світу в першій половині I тисячоліття н. е., що припадає, за твердженням Д. Козака, на венедський (I–IV ст.) та антський (V–VII ст.) періоди історії [15. С. 20].

Порівняно легко простежити розвиток слов'янства на сусідніх північно-східних територіях, що межують з регіоном нашого дослідження, де розвивалися пізньозарубинецька та київська культури, які майже не зазнали римського впливу і зберегли самобутність, яка виводиться із попереднього часу [26].

Пошук ланки, що поєднує слов'ян початку ери та другої половини I тисячоліття н. е. у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли дещо утруднений, оскільки ці землі традиційно були контактною зоною багатьох культур. Поширення римських впливів тривалий час нівелювало відмінні етнічні риси археологічних культур у межах римської культурної провінції.

Як відомо, виникненню празько-корчацьких старожитностей передувала поліетнічна черняхівська культура на території України, на пам'ятках якої вперше й виявлено ранньослов'янські об'єкти [6. С. 193–198].

Пам'ятки черняхівської культури в межах України поділяють на три локальні групи, зіставні з природними чинниками та внутрішньою структурою [11. С. 46]. Згідно зі спостереженнями, регіон Західного Бугу та Вісли був заселений від початку ери протослов'янськими, а згодом й історичними слов'янськими племенами [7. С. 199]. Для черняхівської культури характерні певні особливості, які успадкувала празько-корчацька культура. Це, передусім, наявність на поселеннях заглиблених жител, ліпної кераміки з високо поставленими плічками. В. Баран довів, що у верхів'ях Дністра та Західного Бугу на кінцевих етапах черняхівської культури переважали поселення із заглибленими житлами, які в окремих випадках були єдиним типом житлових споруд, і містили в одному з кутів піч-кам'янку [8. С. 164–165]. Ці риси дають підстави стверджувати про наявність тут слов'ян.

Перед заселенням території Малополющі носіями празько-корчацької культури тут проживали носії пшеворської культури, яку фахівці вважають поліетнічною (германці та слов'яни). На пізніх етапах (IV–перша половина V ст.), особливо на півдні – басейн Вісли, Південна Польща, частина носіїв цієї культури належала до слов'янського етносу. Такої думки дотримуються польські дослідники, зокрема, В. Гензель, Л. Лецієвич, В. Шиманський. Витоки празької культури в пшеворській шукала й І. П. Русанова [22. С. 195–199].

Д. Козак виділив частину пшеворської культури у верхньодністрянську групу, на заході обмежену Віслою та Сяном, на сході – Прип'яттю, на півдні – Збручем [14. С. 3–5]. Згодом на її основі витворилася місцева зубрицька культура, що разом із пізньочерняхівською зумовила зародження ранньослов'янської празько-корчацької культури.

Перші пам'ятки, пов'язані з так званим перехідним етапом, виявлено у 50-х роках XX ст. у верхів'ях Дністра. Тут уперше за чітко продатованими хронологічними орієнтирами стверджено наявність у черняхівській культурі слов'янського елементу.

У 1954–1956 рр. В. Баран суцільно дослідив черняхівське поселення поблизу с. Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл. В той час названі старожитності відносили до культури доби полів поховань. Тут на площі 1 184 м² відкрито 24 об'єкти зазначеного часу і, зокрема, два перехідного періоду [2. С. 6–8]. На поселенні виявлено житла двох типів – наземні й заглиблені, однак переважають заглиблені напівземлянки. Як звичайно, у напівземлянокових житлах черняхівської культури опалювальним пристроєм були відкриті вогнища, а в слов'янських житлах такого ж типу – піч-кам'янка або піч, вирізана в материковому останці. В Черепині зафіксовано рештки двох жител, де була стаціонарна піч-кам'янка – житла 8 та 12 за нумерацією об'єктів на пам'ятці.

Зазначені житла – це напівземлянки чотирикутної форми, з такими розмірами стін: житло 8 – 4,75×5,25 м, житло 12 – 3,5×5,8 м, площа яких сягала 20–25 м² [2. С. 34–41]. Стінки жител вирізані у материк, вертикальні, долівка у вигляді втрамбованої материкової глини. У житлі 12 виявлено внутрішню підвальну яму, яку, на думку дослідника, могли перекривати дошками. В плані яма овальної форми, заглиблена на 1,9 м від долівки житла [2. С. 44]. Конструктивні особливості житла 8 такі: рештки ймовірного входу із південної сторони, ознакою чого є заглиблення біля південної стінки житла, та дві господарські ями всередині житла. Яма *a* конструктивно поєднувалась із будовою стін і була продовженням південної та східної стінок, яма *b* безпосередньо розміщена у південній частині житла. Про зв'язок їх із житлом свідчить також однорідність матеріального комплексу знахідок.

Печі-кам'янки в обох випадках були куполоподібними, з підмазаним глиною й обпаленим черенем. Обидві печі споруджені на підвищеннях.

У житлі 8 підсіпка завтовшки 0,3 м перекривала два попередні різночасові черені овальної форми, заглиблені в материк. Отже, піч декілька разів перебудовували. Піч містилась у північно-західному куті. Ззовні вона мала чотирикутну форму, а перед челюстями виявлено вкопаний горщик, що зберігся повністю [2. С. 34].

Піч у житлі 12 займала південно-східний кут і ззовні була підковоподібною. Підвищення сягало висоти 0,12 м і складалося з дрібного каміння, пермішаного із землею. Воно перекривало раніший черинь, що містився на рівні материка [2. С. 43].

З інших конструктивних характеристик жител заслуговують на увагу рештки лав, вирізаних у материковій глині в житлі 8 уздовж північної та південно-західної стінок. Лави були трикутної форми, припідняті над рівнем долівки на 0,2–0,5 м, довжина в середньому становила 2,6 м, а ширина – 0,8 м [2. С. 34]. Конструкція стін жител, як свідчать стовпові ямки у житлі 8 та сліди вимазки з відбитками жердин, ймовірно, була каркасно-стовпова.

Комплекс жител охоплює і прихатні господарські ями. До комплексу житла 8 належать ями 1, 2, а житла 12 – яма 4. Археологічний матеріал ям відповідає археологічному матеріалу із жител.

Речовий матеріал із жител такий же, як і на поселенні загалом. Здебільшого, це фрагменти керамічного кружального та ліпного (переважає) посуду грубої фактури. В тісті кераміки є значні домішки шамоту і жорстви, повехня горбкувата, нерівна, слабко випалена. Колір посуду темно-коричневий або бруднувато-сірий [2. С. 49].

Кераміка з Черепина, що є предметом нашого зацікавлення, містить цілі форми та фрагменти. В. Баран виокремив їх у перший і четвертий типи підгрупи А щодо всієї кераміки з поселення. До першого типу належать опуклобокі горщики з легко відігнутими назвнi вiнцями та плоским товстим дном. Максимальне розширення тулуба переважно припадає вище середини висоти посуду. Відповідно до типології черняхівського посуду верхів'їв Дністра і Західного Бугу, такі форми належать до першого типу, підтип А, Б, В. Вони найпоширеніші в регіоні й кількісно переважають (на різних поселеннях становлять 20–40% від загальної кількості кераміки) [5. С. 79–80].

Важливою хронологічною прив'язкою на цьому поселенні є такі індивідуальні знахідки, як фібули.

У підвальній ямі житла 8 віднайдено залізну фібулу із підв'язним приймачем. Вона мала пружину, намотану чотирма кільцями на окрему вісь, та нижню тятиву. Вигнута дужка фібули внизу переходила у ніжку. Згідно з А. Амброзом, такий тип належить до прогнутих підв'язних фібул другої підгрупи першої серії. Фібули такого типу становлять окремий третій варіант, датований серединою–другою половиною IV ст. [1. С. 64–65].

Цікава також знахідка із цього ж житла – бронзова підвіска у вигляді фігурки лева. Її виявлено у розвалі печі. Лицьовий бік підвіски рельєфний, окремі деталі виділені чеканкою, зворотний бік плоский. У пащі фігурки лева зроблено отвір, через який пропущено бронзове дротяне кільце з подвійним вузлом для підвішування прикраси [2. С. 70].

Отже, за чітко датованою фібулою вдалося вперше виявити поселення з рисами перехідного періоду від черняхівської культури до культури історичних слов'ян. На підставі цього виділено характерні риси стосовно пам'яток такого типу, зокрема, наявність опалювального пристрою у вигляді стаціонарної печі-кам'янки, житла напівземлянкового типу, значна кількість (часто переважає) ліпної кераміки, що має форми горщиків першого типу черняхівської культури, які продовжено у слов'янський період. Важливим фактом є також наявність на всіх поселеннях з рисами перехідного етапу чітко датованих знахідок – головно фібул.

Оскільки в літературі є чіткі відомості про структуру та особливості ранньослов'янських поселень, то зіставлення їх з відомостями, що стосуються ранішого часу, дає змогу виокремити на пам'ятках перехідного етапу слов'янські елементи.

Виявлення та дослідження пам'яток гунського часу допомогло простежити перехід від пізньоримського поліетнічного періоду до ранньосередньовічного слов'янського.

За структурою та характером матеріалу вчені, зокрема В. Баран, поділяють пам'ятки такого типу на дві територіальні групи. Одна з них пов'язана з Середнім Подніпров'ям та верхів'ями Південного Бугу (так звана дніпровсько-бузька група), в її основі – старожитності київської культури, інша – з Верхнім та Середнім Подністер'ям та верхів'ями Пруту (дністерсько-прутська група), в її основі – пізньозарубинецькі та волино-подільські старожитності [7. С. 195]. Це й пояснює той факт, що певне зосередження пам'яток перехідного часу зафіксоване у межах території, яка є предметом дослідження.

Правильність вибраного шляху вирішення зазначеної проблеми підтвердили подальші дослідження пам'яток IV–V ст. Зокрема, Л. Вакуленко та О. Приходнюк,

досліджуючи багат шарове поселення поблизу с. Сокіл на Середньому Дністрі, серед 12 жител-напівземлянок черняхівського часу в десяти виявили опалювальні пристрої у вигляді печі-кам'янки. Верхню межу черняхівського горизонту тут визначено як першу половину V ст. [10. С. 6].

Показовою пам'яткою перехідного типу, своєрідним еталоном, що має чіткі хронологічні та структурні характеристики, є поселення поблизу с. Теремці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., яке досліджував В. Баран 1979 р. На підставі стратиграфічних спостережень тут зафіксовано два хронологічні горизонти черняхівського часу: старший і молодший, виявлено 29 напівземлянок, з яких у 24 зафіксовано печі-кам'янки [7. С.195].

Житла з печами-кам'янками належать до молодшого етапу функціонування пам'ятки – кінець IV–початок V ст. У всіх житлах рухомий археологічний матеріал, головню, представлений фрагментами ліпної та гончарної кераміки, що співвідноситься як 52,7 і 47,3%, відповідно [9. С. 196]. У ліпній кераміці переважають горщики з високо поставленими плічками, хоча його ще не можна зачислювати до класичних ранньослов'янських форм.

Найвагомішим свідченням існування поселення в гунський період є знахідка бронзової фібули перехідного типу – від двопластинчастих до пальчастих. За близькими аналогіями, такий тип В. Баран продатував початком V ст. [9. С. 198].

Отриманий матеріал з поселень IV–V ст. н. е. дає підстави зачислювати пам'ятки із зазначеними вище рисами до слов'янської культури. За твердженням В. Барана, у той час почав формуватися слов'янський ранньосередньовічний тип житла – напівземлянка, і поселення в Теремцях – яскраве свідчення цього [5. С. 72].

Такі висновки підтверджені також дослідженнями І. Русанової та Б. Тимощука на слов'янських поселеннях біля с. Кодина, де визначено найраніший етап (IA) функціонування поселення як суто слов'янського – V ст. [21. С. 28]. В цьому періоді вже зафіксовано всі необхідні атрибути слов'янського поселення, зокрема щодо житла. Роботами в Кодині, а особливо в Рашкові, підтверджено положення про генезис найтипівіших слов'янських ознак – печі-кам'янки, спорудження їх на ґрунтовій подушці, господарські (підвальні) ями в житлах, лави-лежанки [21. С. 38].

Безпосередню в регіоні дослідження, окрім поселення поблизу с. Черепин, зафіксовано ще низку пам'яток, що містили комплекси IV–V ст. н. е., досліджені у 70–80-х роках XX ст.

Ознаки перехідного етапу виявлені на багат шаровому поселенні поблизу с. Неслухів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. Поселення, що належить до черняхівської культури, відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [31. З. 2].

У 1946 р. незначні дослідницькі роботи на поселенні провів М. Смішко. Серед археологічних об'єктів, виявлених під час досліджень, він зафіксував рештки двох печей, вирізаних у материковому останці, склепіння яких викладене з каміння. В розвалах печей поряд з гончарною черняхівською керамікою була й ліпна. Характеристика ліпної кераміки цілком збігається з ознаками однотипної кераміки Черепина: товстостінна, з додатком шамоту і грубих зерен піску. Головною формою був горщик з опуклими боками, вертикальними або слабко відігнутими назовні вінцями, горбкуватою поверх-

нею, зі слідами загладжування. Загальне співвідношення ліпних керамічних виробів до кружальних становило 50% [25. С. 198–200, 202].

На підставі результатів досліджень М. Смішко дійшов висновку, що наявність такого матеріалу повинна розширити хронологію поселення поблизу Неслухова на V ст. і далі, що мав би існувати зв'язок між черняхівським періодом і часом становлення великих племінних об'єднань [25. С. 203–204].

Цю проблему вдалося вирішити у 80-х роках XX ст. В. Цигилик та В. Івановський 1983 р. в урочищі Лісковиця, де було закладено розкоп площею 320 м² поряд із розкопом М. Смішка, виявили рештки одного житла і п'яти господарських ям [29. С. 369]. Дослідницький інтерес становлять рештки житла. Це квадратна напівземлянка розміром 4,2×4,2 м. У північно-східному куті розміщена піч, стінки якої вирізано в материковому останці, що є однією з характерних рис для пізніших слов'янських жител басейну р. Західного Бугу. Піч підковоподібної форми, її перекриття було викладене із так званих хлібців-вальків. На черені виявлено рештки ліпного горщика, близького до ранньослов'янських типів кераміки [28. С. 107–108]. В центральній-західній частині житла зафіксовано рештки підвальної ями, що подібна до ями з житла 12 на поселенні в Черепині і могла мати дерев'яне перекриття. В плані яма підквадратної форми, з південної сторони, як і в попередньому випадку, вели дві сходинок, вирізані в материк; заглиблена на 0,85 м від долівки житла [28. С. 107].

Керамічний комплекс житла, зокрема ліпний, за характеристикою відповідає описаній вище кераміці з розкопок М. Смішка та із Черепина. Реконструйований горщик з череня печі виготовлений з глини з додаванням грубозернистого шамоту, має нерівну поверхню зі слідами загладжування, опуклі боки, найбільше розширення дещо вище середини, слабо виділені плічка та майже вертикальні вінця (вони дещо відведені назовні). Така ж технологічна характеристика і рештки фрагментів ліпного посуду.

Дещо раніше В. Цигилик зафіксував житло з такими ж характеристиками на поселенні в урочищі Голодівка поблизу с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл. Розкопками на поселенні виявлено черняхівські господарську споруду та господарську яму, три ями на вогнища та житло – напівземлянку квадратної форми розміром 4,2×4,2 м, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки житла вертикальні, переходять у долівку на відмітці 0,5 м щодо материка. Цікава конструктивна особливість житла – наявність решток вогнища та печі. У південно-східному куті житла виявлено рештки випаленої на 2,5 см до червоного кольору долівки розміром 0,7×1,7 м, на поверхні якої збереглися вуглики та попіл. У західному куті розчищено розвал печі розміром 0,65×1,0 м, основа якої була вирізана у материковій глині. Склепіння викладене з хлібців [28. С. 104]. Цікавим у заповненні житла є накопичення залізних шлаків, а також віднайдене тут залізне ковадло у вигляді піраміди зі зрізаною верхівкою. Оскільки на території, де було поселення, багато поверхневих відкладів залізної руди, то наявність двох вогнищ у житлі може свідчити про подвійне призначення споруди – житлове та виробниче.

Подібні типи жител відомі також у пізніший час. Зокрема, на поселенні Ріпнів-ІІ, яке досліджував В. Баран, виявлено житло (№ 31), що творило комплекс із печами для обробітку заліза [3. С. 338–340]. Таке поєднання функцій можна вважати особливістю, характерною для слов'янських поселень у регіоні.

Інший рухомий археологічний матеріал із житла в Рудниках представлений фрагментами ліпної і гончарної черняхівської кераміки. Ліпний посуд – це горщики, найбільше розширені вище середини корпусу, з низькими і слабо відведеними назовні вінцями. У фактурі тіста значний вміст шамоту, поверхня горбкувата [28. С. 105]. За аналогіями форми ліпного посуду подібні до описаних вище. На підставі археологічного матеріалу В. Цигилик спочатку помилково продатував цей комплекс VI–VII ст. [29. С. 319]. Однак згодом, зважаючи на наявність гончарної кераміки, типової для черняхівської культури, зачислив його до перехідного типу, що більш правомірне та обгрунтованіше [28. С. 100].

Житло з рисами перехідного часу В. Цигилик 1981 р. віднайшов також на поселенні в урочищі За Рудкою, поблизу с. Березець Городоцького р-ну Львівської обл.

У розкопі площею 520 м² виявлено рештки трьох жител, двох господарських ям. Житло, що відповідає рисам перехідного типу, в загальній нумерації об'єктів на розкопі має номер 2. Це квадратна землянка розміром 3,3×3,3 м, орієнтована стінками по лінії північний схід – південний захід. В об'єкті вдалося простежити конструктивні особливості будови стінок, зокрема, стовпові ямки посередині північної та південної стінок, а також у південно-західному куті [28. С. 106]. Сліди стовпових ямок відшукано і в житлі 8 на поселенні Черепин, що підтверджує однакову техніку спорудження жител.

Інша конструктивна особливість житла 2 – наявність спеціального збірника для води – овальної ями, та її відведення з житла, – трапецієподібної в перерізі канавки, яка з'єднувала яму та рівчак поблизу поселення [28. С. 106].

У північно-західному куті житла була піч, вирізана в материковому останці у вигляді чотирикутника, її перекриття викладене з “хлібців”. При печі виявлено припічну яму, в розвалі печі та ямі зафіксовано уламки гончарного та ліпного посуду. В заповненні житла також віднайдено чотири точильні бруски, а на долівці – бронзову фібулу [28. С. 107].

Ліпної кераміки із житла 2 було 80%, гончарної – 20%. Характеристика ліпних фрагментів аналогічна до описаної вище. На підставі досліджень А. Амброза В. Цигилик визначив фібулу як таку, що містить ознаки другого і третього типів, оскільки вона належить до профільованих з підв'язним приймачем. Дужка фібули мала шестигранну форму, переходила у пластинчасту ніжку, краї якої прикрашені насічками. Ніжка закінчувалася зігнутою у півсферу пластинкою, що була підігнута назустріч голці. Відповідно, її датували кінцем IV – початком V ст. [28. С. 110]. Ця фібула подібна до фібули з Черепина. На підставі спостережень В. Цигилик визначив усі три об'єкти як пам'ятки перехідного типу, що поєднують риси черняхівської культури, та культури пізніших історичних слов'ян, і датував їх кінцем IV – початком V ст. [28. С. 110].

За ознаками, що виокремлені під час досліджень поселень перехідного часу, а також за структурними характеристиками черняхівських поселень пізніх етапів до категорії пам'яток цього типу можна зачислити ще низку поселень, зокрема, Бовшів-II. На поселенні привертають увагу заглиблені житла 6 та 7А, де виявлено залишки відкритих вогнищ, черінь яких мав вигляд підмазаної глиною долівки, а в житлі 7А – із “припічною ямою”.

Заповнення жител становив ліпний посуд слов'янського типу та ліпний посуд, форми якого нагадують горщики з пізньочерняхівських поселень типу Черепин [4. С. 150–153]. Отже, ці житла правомірно зачислити до описаних вище пам'яток, оскільки поселення багатощарове й на ньому є шар з черняхівською культурою. Думку про те, що ці житла могли функціонувати і в перехідний період, висловлював дослідник поселення Бовшів-II В. Баран [4. С. 153].

Наявність пам'яток із V ст. на території Малополющі, що містили б чіткі хронологічні орієнтири, а також відповідний слов'янський матеріал, проблемна. На думку З. Кобилінського, сьогодні нема доказів того, що на землях Польщі могли існувати “комплекси перехідного або змішаного типу”. Потенційно вони могли бути, однак передусім на території Куявії або Любуської землі. Це пов'язано з тим, що в першій половині V ст. у заселенні Малополющі зникли пізньоримські елементи, а найраніші слов'янські комплекси можна датувати на підставі небагатьох металевих знахідок VI ст. або його першою половиною. Отже, перерва у процесах заселення становить близько 50 років [32. S. 172–173]. Такої ж думки й А. Жакі [39. S. 366]. За твердженням іншого польського дослідника М. Дулініча, перерва у заселенні в басейні річки Сян становить близько 150 років [32. S. 168].

В. Сєдов, підсумовуючи дослідження на цих теренах, як приклад, згадав пам'ятки V ст. поблизу Усмежа, Страдува [24. С. 24]. На них віднайдено поясний наконечник, сіроглиняну та ліпну кераміку, сліди забудови. Однак, за твердженням М. Парчевського, це комплекси з порушеною стратиграфією, а поясне завершення стосується ранішого періоду – вельбарської культури – і не пов'язане з періодом ліпного посуду ранньослов'янського часу [34. S. 194]. На жаль, вагоміших хронологічних даних ранньослов'янського часу не зафіксовано.

Поверненням до цієї теми стало віднайдення М. Парчевським фрагмента бурштинової намистини на поселенні в Бахужі серед решток об'єкта 59, який визначено як найстарший ранньослов'янський [35. S. 205–216]. На підставі цього дослідник висунув тезу про функціонування поселення як слов'янського вже в другій половині V ст.

Ця знахідка могла б слугувати потрібним хронологічним орієнтиром, проте намистини такого типу не відомі на ранньослов'янських пам'ятках. Подібні знахідки, пов'язані з зазначеним регіоном, – пшеворське поселення поблизу Свілча, яке досліджував К. Годловський. Тут відкрито майстерні з обробітку бурштину, витвори якої аналогічні до знайденої в Бахужі намистини.

Дендрохронологічні аналізи із пшеворського поселення та аналогії щодо бурштинових виробів зі Свілчі і намистини з Бахужа дали змогу М. Парчевському зробити припущення щодо заселення слов'янами частини земель Малополющі в середині V ст. [36. S. 205–206].

Таке припущення можна розглянути. Однак сумнівним є твердження М. Парчевського про занепад пшеворського поселення в середині V ст. і пов'язування цього безпосередньо з вторгненням нових заселенців – слов'ян. Варто зазначити, що об'єкт 59 з поселення в Бахужі зруйнований, від нього залишилися частина земляного котловану (північна стінка) і розвал печі. Слідів заселення з пізньоримського часу (коли існувало поселення у Свілчі) на поселенні 16 в Бахужі не зафіксовано. Тому, можливо, фрагмент

намистини з Бахужа і не пов'язаний зі слов'янським періодом існування поселення. У вирішенні цієї проблеми могли б допомогти інші знахідки часу поширення бурштинової намистини такого типу. Однак досі таких фактів не зареєстровано.

Зазначимо, що поселення, на яких зафіксовано риси перехідного типу, виявлені в інших місцях. Інтерес становлять пам'ятки з регіонів, що прилягають до ареалу поширення празько-корчацької культури, зареєстровані О. Приходнюком у середній частині р. Дністер.

За спостереженнями вченого, на цих пам'ятках є об'єкти з перехідними рисами. Як і в попередніх випадках, вони мають такий же тип житлобудівництва – напівземлянки (Лука-Врублевецька, Бакота), у заповненні трапляється ліпна і гончарна черняхівська кераміка, піч-кам'янка, в житлах наявні господарські ями [19. С. 72].

Отже, у писемних джерелах йдеться про племена, асоційовані зі слов'янами, починаючи з I ст. до н. е. і до кінця першої третини I тис. н. е. Досі триває дискусія щодо відповідності давніх, переважно античних, етнонімів слов'ян, наприклад, “венеди”.

Згадки про слов'ян на початку другої третини I тисячоліття н. е. є у візантійських авторів. У цих джерелах слов'яни вже означені своїми самоназвами. У писемних згадках простежуємо також хронологічний проміжок без відомостей про розвиток слов'янства. Цю прогалину доповнюють археологічні дослідження.

У наукових дослідженнях ланкою, що передувала появі історичних слов'ян раннього середньовіччя, є пам'ятки так званого перехідного періоду від пізньоримського часу до раннього середньовіччя. В археології це, відповідно, завершальний етап черняхівської та пшеворської культур. Вивчення цих пам'яток розкриває закономірності переходу від однієї культури до іншої і дає змогу спростувати версію про “хронологічний хіатус” у Центрально-Східній Європі.

Пам'ятки цього типу мають характерні особливості, вперше виявлені у Західному Побужжі та Верхньому Подністер'ї. Це, передусім, наявність житла-напівземлянки із піччю-кам'янкою або вирізаною на спеціально залишеному материковому останці. На думку В. Барана, такий тип житла характерний лише для регіону Верхнього і Середнього Подністер'я і не відомий у Центрально-Східній Європі [9. С. 51]. Підтвердженням цього є дослідження, проведені на території Польщі З. Кобилінським, який стверджував, що з римського часу напівземлянки з печами-кам'янками на цій території не відомі [32. S. 176].

У заповненні жител рухомий археологічний матеріал представлений ліпною (переважає) та гончарною керамікою. Головна форма ліпної кераміки – горщик, який за формою і технологією виробництва близький до ранньослов'янських. На більшості таких пам'яток віднайдено чіткі хронологічні орієнтири – фібули (Черепин, Березовець), які дали змогу чітко визначити час функціонування поселень такого типу – кінець IV – початок V ст.

Стосовно пам'яток із території Малополющі, то датування їх ранніми періодами наразі неправомірне. Як зазначив Я. Полеський, відомі прикраси із раннього середньовіччя є такими нечисленними, що вони не можуть слугувати чіткими визначниками в часі [37. S. 28].

1. *Амброз А. К.* Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н. э.–IV в. н. э.) // САИ. – 1966. – Вып. Д1–30.
2. *Баран В. Д.* Поселення перших століть н. е. біля с. Черепин – К., 1961.
3. *Баран В. Д.* Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев-II) на Западном Буге (Львов. обл.) // МИА – 1963. – № 108. – С. 351–365.
4. *Баран В.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
5. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
6. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
7. *Баран В. Д.* Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6.
8. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998.
9. *Баран В. Д.* Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія. – 1999. – № 4.
10. *Вакуленко Л., Приходнюк О.* Славянские поселения первого тысячелетия н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
11. Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
12. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е. Скрижинской. – М., 1960.
13. *Клавдий Птолемей.* Руководство по географии // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953.
14. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у верхів'ях Подністров'я і Західного Побужжя. – К., 1984.
15. *Козак Д. Н.* Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тисячоліття н. е. в околицях Львова // АДЛУ. – 2002. – № 5. – С. 5–83.
16. *Корнелий Тацит.* Германия // Сочинения: В 2 т. – М., 1969. – Т. 1.
17. *Плиний Старший.* Естественная история / Пер. Н. Подземской // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953. – С. 239–261.
18. *Помпоний Мела.* О положении земли // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953.
19. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі VI–VII ст. – К., 1975.
20. *Прокопий Кесарійський.* Война с готами // Сочинения: В 2 т. / Пер. С. Кондратьева. – М., 1950. – Т. 1.
21. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
22. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Тр. V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 195–199.
23. Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. Л. Гиндин, Г. Литаврин. – М., 1991. – Т. 1.
24. *Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1995.
25. *Смішко М.* Звіт про дослідження селища періоду “полів поховань” у Неслухові в 1946 р. // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 189–205.
26. *Терпиловский Р.* Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К., 1984.
27. *Топоров В., Трубочев О.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.
28. *Цыгльык В.* Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 318–319.
29. *Цыгльык В., Ивановский В.* Поселение у с. Неслухов // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 369–370.
30. *Цигилки В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С. 104–110.
31. *Gadaczek K.* Grabarka Niesluchowska // Teka konserwatorska. – Lwyw, 1900. – Z. 2.
32. *Kobyliński Z.* Struktury osadniczy na ziemiach polskich u schyłku starożytności I w początkach wczesnego średniowiecza. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.
33. *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów słowian w I tys. n. e. – Warszawa, 1963. – Т. 1.
34. *Parczewski M.* Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źrudel archeologicznych. – Kraków, 1988.
35. *Parczewski M.* Wyniki badań wykopaliskowych w Bachurzu w latach 1991–1992 // Materiały i sprawozdania Rzeszywskiego ośrodka archeologicznego za lata 1991–1992. – Rzeszyw; Krosno; Tarnobreg, 1993. – S. 205–216.

36. *Parczewski M.* Dotychczasowe badania osady wczesnosłowiańskiej w Bachurzu // *Давня і середньовічна історія України*. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 205–206.
37. *Poleski J.* Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Malopolsce. – *Kraków*, 1992.
38. *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um Urheimat der Slaven // *Beitrage zur Namenforschung*. – 1979. – Bd. 7–14.
39. *Żaki A.* Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej. – *Kraków*, 1974.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS WITH THE FEATURES OF TRANSITION PERIOD

Taras Mylian

*Ivan Franko National University of Lviv
Museum of Archaeology*

The article evaluates the elements of Slavic culture on the cherniakhiv type multilayer settlements (Cherepyn, Neslukhiv, Berejets) in the Upper Dnister and Western Bug areas. The forms of hand-made pottery and house building styles were discovered on these settlements, characteristic for the Slavs. Written Roman and Byzantine sources referring to Slavs are analyzed as well. On the basis of given arguments the assessment is made that the migratory movement of Slavs – makers of Praha-Korchak Culture – spreaded westward from Upper Dnister and Western Bug, and the late cherniakhiv monuments formed the basis of that culture in given region.

Key words: Cherniakhiv, Slavs, Dnister, Cherepyn, Neslukhiv, Berejets.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

ПРОЦЕСИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Володимир Баран

*Інститут археології Національної академії наук України,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12
Київ, Україна

Розглянуто історичну долю населення празько-корчацької культури, що залишилось на корінній території в Північному Прикарпатті. Простежено процеси переростання її в райковецьку культуру, інфільтрацію в райони пенківського ареалу, зазначено, що в VII–VIII ст. інфільтраційні процеси на схід привели до утворення волинцівської та роменської культур. Заперечено тезу про те, що волинцівську культуру започаткували вихідці з Самарського Поволжя – носії іменьківської культури.

Ключові слова: празько-корчацька культура, райковецька культура, волинцівська культура, роменська культура, іменьківська культура, руси.

У другій половині I тисячоліття н. е. на величезній території Центральної і Східної Європи відбулися глибокі внутрішні зміни в економічній та соціально-політичній структурі слов'янського світу. Вони пов'язані, а в багатьох випадках і зумовлені подіями Великого переселення народів. У цей час фактично склалася нова політична карта Європи, в тому числі Східної, на якій слов'янські племена зайняли свої усталені місця.

Витоки цих процесів сягають кінця IV–V ст., коли на території України й найближчого пограниччя формувалися ранньосередньовічні слов'янські культури, які стали основою всіх наступних загальнослов'янських етнокультурних перетворень. Найбільшу за територією слов'янську культуру V–VII ст., розташовану навколо Карпатських гір, становлять празько-корчацькі старожитності. Їхнє ядро, згідно з датованими комплексами кінця IV–V ст., є у Верхньому Попрутті, на Середньому і Верхньому Дністрі, у верхів'ях Західного Бугу і Сяну, тобто на Північному Прикарпатті. Археологічні спостереження узгоджуються з лінгвістичними даними. За І. Удольфом, це регіон, де виявлено найархаїчніші слов'янські гідроніми, що повторюються в усіх мовних слов'янських групах: східних, західних і південних, що сформувалися внаслідок слов'янського розселення [13. С. 1–23].

Празько-корчацькі старожитності, що виникли в V–VI ст. у Північному Прикарпатті, до кінця VII ст. поступово розширили ареал і зайняли частину Середнього та

Верхнє Подунав'я. Тут, за Йорданом, жили племена склавинів (слов'ян). Із середовища склавинських племінних груп у Подунав'ї через одне–два століття вирости вже нові племінні утворення, представлені пам'ятками так званої городищенської культури, які в інтеграції з субстратним населенням утворили низку слов'янських союзів – предків морав'ян, словаків, угрів, чи різні слов'янські празько-корчацькі та пеньківські групи, що зазнали романізації на території сучасної Румунії. Водночас на території Південної Польщі поступово визріли свої племінні групи.

Яка ж доля того населення празько-корчацької культури, що залишилось на корінній території?

Празько-корчацька культура прогресуючи етнокультурно, поступово набула нового етнографічного забарвлення і переросла в райковецьку культуру. Вона розширилася, зайнявши все межиріччя Дніпра і Вісли, на півночі дещо вийшла на лівий берег Прип'яті, на півдні – на південні схили Карпат і Буковину. Уже наприкінці VI–на початку VII ст. у Прикарпатті утворилася широка смуга, де виявлено змішані корчацько-пеньківські пам'ятки, і почалися процеси поступової інфільтрації правобережних слов'ян у райони пеньківського ареалу, де жили анти.

Після 602 р. з писемних джерел зникла етнонімна назва “анти” іраномовного походження. Це пов'язано з інтеграційними процесами обох слов'янських племінних груп. Об'єднане слов'янське населення користувалося назвою правобережних племен, яка, будучи самоназвою одної з племінних груп, назавжди покрила всі слов'янські племінні утворення незалежно від їхніх конкретних найменувань. У IX–X ст., із виникненням слов'янських держав, вони отримали свої конкретні назви, а назва “слов'яни”, “слов'янські народи” залишилася в розумінні їхніх етнічних витоків поряд з такими назвами, як “германські народи”, “романські народи” тощо.

Процеси інфільтрації слов'янського населення на схід у VII–VIII ст. посилювалися, і вже райковецькі пам'ятки, створені нащадками склавинів, зайняли всі правобережні придніпровські райони, в тому числі ті, де сформувалася племінна група сівер'ян, представлена волинцівською і роменською культурами, з уже дещо відмінними від своїх культурних підоснов рисами.

Питання витоків волинцівської та її спадкоємиці роменської культур виникло з появою перших публікацій їхніх матеріалів. Воно є дискусійним і сьогодні.

І. Ляпушкін уважав, що роменська культура, куди він зачислявав і волинцівські пам'ятки, виникла з приходом на Лівобережжя на початку VIII ст. населення слов'янської райковецької культури з правого берега Дніпра [3. С. 356–366]. Спостереження дослідника про близькість синхронних пам'яток райковецької і роменської культур підтверджували щораз новими матеріалами. Нині вдалося з'ясувати, що процеси інфільтрації слов'янського правобережного населення на Лівобережжя почалися ще на етапі празько-корчацьких та пеньківських старожитностей на початку VII ст. Недавно виникла навіть концепція (І. Гавритухін, А. Обломський, О. Щеглова), за якою склавини силою підпорядкували Лівобережжя, антська ж племінна еліта закопала скарби, ховаючи свої багатства перед склавинами [1. С. 140–146]. Ще раз проаналізувавши всі категорії знахідок, ліпний посуд, житла, поховання, автори дійшли висновку, що прибульцями на Лівобережжя були головно слов'яни – носії райковецької культури на її сахнівському

етапі. На Правобережжі, зокрема на Поділлі, процеси інтеграції антів та склавинів, за археологічними матеріалами, простежувалися вже з кінця VI – початку VII ст.

В. Петрашенко виконала статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів, з одного боку, та кераміки райковецької і роменської культур, – з іншого. Коефіцієнт подібності головних форм посуду виявився вражаючим. Наприклад, подібність головних форм ліпного посуду Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, поселень Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва досягає 80–88%; Волинцівського поселення, поселень Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва – 81–86%; Новотроїцького городища, поселень Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки – 80–81%. Авторка наголосила, що в усіх трьох групах наявні форми з Житомирського Полісся, тобто класична кераміка райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних комплексів коливається в межах 80–85%. Якщо врахувати, що І. Русанова тим же методом довела пряме переростання пам'яток празько-корчацької культури в райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створило празько-корчацьку і райковецьку культури, в процесі розселення та асиміляції носіїв пеньківської культури антів було також головним творцем волинцівської та роменської культур. В. Петрашенко посилила свою тезу і прикладами влаштування інтер'єрів жител [5. С. 230–237].

Зовсім іншу концепцію останнім часом висунув В. Седов. Він вважає, що творцями волинцівської культури були вихідці з Самарського Поволжя – носії Іменьківської культури [8. С. 194–195. 9. С. 50–90]. В історичній реконструкції В. Седова це виглядає так: частина черняхівського слов'янського населення в симбіозі з сарматами під тиском гуннів наприкінці IV–V ст. переселилася з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут це населення створило Іменьківську культуру. Наприкінці VII – на початку VIII ст. носії іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі переселилися в Середньодніпровське Лівобережжя і створили Каганат русів, представлений археологічно волинцівською культурою. Типологічний зв'язок між іменьківською та волинцівською культурами пояснено наявністю в їхніх керамічних комплексах високоякісних гончарних посудин та виготовлених за їхнім зразком пролощених ліпних горщиків. У керамічних комплексах на волинцівських пам'ятках справді наявні високоякісні гончарні посудини салтово-маяцьких зразків. Проте вони разом становлять близько 10% посуду, на іменьківських пам'ятках (і то не всіх) – це лише окремі поодинокі знахідки. Все це, на нашу думку, свідчення хозаро-болгарських культурних впливів на обидві культури. За висловом дослідниці волинцівської культури С. Юренко, гончарна високоякісна кераміка, наявна у комплексах цієї культури, є “іншокультурними впливами”, що підтверджують етнічну неоднорідність населення Дніпровського Лівобережжя [12. С. 244–250]. Такий посуд – характерний для салтово-маяцьких старожитностей – наявний в усіх культурах, що перебували під впливом Хозарського каганату.

В. Седов не наводить ніяких доказів про відхід великої групи черняхівського населення з Нижнього Дніпра на Волгу. Писемні джерела, зокрема Йордан та Прокопій Кесарійський, подають відомості про відхід черняхівських готів та аланів на Дунай і не згадують про готські відселення у Поволжя. Одним невиразним наземним житлом, відкритим на Старомайнському городищі в Ульяновській області, яке нібито може мати ана-

логії на вельбарських і тих черняхівських поселеннях, де жили готи, пояснити переселення не готів-германців, а слов'янських великих груп із черняхівського ареалу на Волгу не логічно і не можливо. На цьому городищі й на інших поселеннях іменьківської культури відкрито численні квадратні житла-напівземлянки з центральним стовпом, близькі до жител киявської культури. Вони належали слов'янським переселенцям Поволжя.

Надуманим треба вважати і слов'яно-іранський симбіоз у черняхівській культурі Північного Причорномор'я, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських. Немає жодних даних, що саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже повернулись на Дніпро (іменьківсько-волинцівська культура) і створили тут "Руський каганат". З приводу слов'яно-іранського симбіозу недвозначно висловився О. Трубаčov. Він уважає, що іранське походження слова "Русь" позбавлене лінгвістичної опори.

Кам'яні фортеці на західних кордонах Хозарії, які були форпостами тиску на слов'ян, В. Сєдов трактує винятково як її оборонні споруди проти могутнього Руського каганату, якого, як це впливає з писемних та археологічних джерел, тут у цей час просто не було. Один з дослідників іменьківської культури, П. Старостін, правильно вважає, що населення Хозарії в VII ст. переважно було поглинуте Волзькою Болгарією [10. С. 31–32]. Не випадково ареал іменьківської культури вкладається в її межі.

Як відомо, етнічна належність іменьківської культури ще не визначена однозначно. Різні дослідники вважають її належною місцевому балтському, угро-фінському або болгаро-аланському населенню [11. С. 119–126].

Тепер розглянемо писемне джерело, яке, на думку В. Сєдова, дає підстави розмістити "Руський каганат" в ареалі волинцівської культури поряд з Хозарією. Це журнал спостережень франкського уряду за подіями у Північному Подунав'ї, відомий у літературі як "Опис міст та областей Північного Дунаю", іменованій "Баварським Географом". Дослідники, зокрема О. Назаренко, О. Прицак, О. Трубаčov, Й. Геррманн, Г. Ловмянський та інші, вважають документ першою згадкою про русів (Ruzzi) у латино-германському варіанті [4. С. 15–45; 6]. Однак на цьому виразність джерела закінчується. О. В. Назаренко, який найдетальніше опрацював це джерело, датує його другою половиною IX ст. [4. С. 15–45], а це кінець волинцівської культури і початок роменської. Отже, ці дані синхронні не волинцівській, а роменській культурі. З іншого боку, VIII–IX ст. – це період активності вікінгів у Європі. В цей час на території угро-фінів та північно-східних слов'янських племінних союзів закріпилися нормани (варяги) і збирали з них данину. "В лето 6367 (859 рік) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди и на словенех, на мери и на всехъ кривичех" [7. С. 18]. Але ці, другі історичні реалії князів, жили як слов'яни, так і нормани-варяги. Це стосується й інших городищ північно-східної частини слов'ян.

Зі списку етнообластей (civitates) В. Сєдов обрав ті, які відносяться до східно-європейського ареалу. Серед них Caziri (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них – Forsderen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку учений поселив русів в ареалі волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Слова Forsderen Liudi читають як одне складне слово з давньоверхньонімецької – Foristariliudy і вважають деревлянами (лісними людьми); Fresiti (за Й. Геррманном з давньоверхньонімецької мови Freisassen – "вільні люди"), на думку В. Сєдова, – це мешканці поля,

поляни. Правда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон між деревлянами і волинцівською культурою, що не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsderen, і Liudi, і Fresiti – це за списком “Баварського географа” окремі назви етнообластей, тому їхню інтерпретацію, а тим більше місце на карті Східної Європи можна, і навіть треба, вважати невизначальними.

Й. Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів [2. С. 163–168]. Отже, у нього етнообласті Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti розміщені між хозарами (Caziri) та уграми (Ungare) в Причорномор'ї, тобто південніше від регіону волинцівської культури.

Дещо по-іншому уявляє собі список civitates “Баварського географа” О. Назаренко і вже зовсім інакше читає його О. Прицак.

О. Назаренко, як і Г. Ловмянський, Й. Геррманн та інші, розділяє етноназви на групи за торговими шляхами [4. С. 11]. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифрою нумерацією. Перша група з першої частини списку (№ 3–17) наводить перелік з півночі на південь уздовж кордону Франкської держави; друга – Сілезько-Лужицька група (№ 54–64); третя – група, що відповідає балтійсько-волзькому торговому шляху (№ 42–48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№ 49–53). Через велику кількість неідентифікованих назв велика центральна група civitates (№ 18–40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група civitates, прив'язана до балтійсько-волзького торгового шляху. За О. Назаренком, сюди належать етнообласті від назви Прішани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація трьох перших не зовсім ясна, але серед них вписана назва Bruzi (Пруси), тому їхня локалізація на північному торговому шляху допустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuizunbeire). Його приблизно визначив О. Назаренко як весь. Отже, його належність до балтійсько-волзького шляху зрозуміла (В. Седов цей етнікон визначив як волиняни?). Безсумнівно з волзьким шляхом пов'язані Caziri (хозари), а між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор'ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Liudi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п'яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів, перетворивши їх на Руський каганат, як це зробив В. Седов, принаймні занадто сміливо. Отже, до однозначної ідентифікації, вони ніяк не можуть слугувати історико-географічними реперами.

О. Прицак, який присвятив лінгвістичному та історичному аналізу праці “Баварського географа” як джерела, багато сторінок свого дослідження “Походження Русі”, повністю заперечив, що тут ідеться про слов'янських русів із Середнього Подніпров'я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галлії під назвою “Русь”. Саме цих русів зфіксовано у “Баварському географі”, складеному в імперії Каролінгів [6. С. 53].

Отже, список етнообластей, де велика кількість етніконів не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Уже те, що В. Сєдов поселив русів IX ст. у лівобережному Середньому Подніпров'ї, Й. Геррманн та О. Трубачов – в Азовсько-Причорноморському регіоні, а О. Прицак – у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, свідчить про рівень невизначеності “Баварського географа” як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О. Назаренка зв'язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руси, угри з балтійсько-вользьким торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає в сторону Причорномор'я), то з цього ніяк не випливає, що руси середини IX ст. – це слов'яни, і що жили вони в цей час до приходу норманських князів Рюрик-вичів у Середньому Подніпров'ї. Це настільки ж очевидно, як очевидно, що виникнення волинцівсько-роменської культури ніяк не пов'язано з приходом у регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя і що саме воно тут стало русами.

1. *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996.
2. *Германн Й. Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti.* К вопросу об исторической и этнографической основах “Баварского географа” // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–168.
3. *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – 1961. – № 104. – С. 356–366.
4. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. – М., 1993.
5. *Петрашенко В. О.* Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ; Львів, 1999. – С. 230–239.
6. *Прицак О.* Походження Русі. – К., 1997.
7. *Повесть временных лет.* – М., 1950.
8. *Сєдов В. В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1996.
9. *Сєдов В. В.* Древнерусская народность. – М., 1999.
10. *Старостин П. Н.* Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы в I тысячелетии н. э. – Куйбышев., 1986. – С. 31–32.
11. *Халиков А. Х.* К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. – Казань., 1988. – С. 119–126.
12. *Юренко С. П.* Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1988.
13. *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slaven // Beitrage zur Namenforschung. – 1979. – Bd. 7–14.

**PROCESSES OF CULTURE GENESIS AMONG EASTERN SLAVS
IN THE SECOND HALF OF FIRST MILLENNIA A. D.**

Volodymyr Baran

*Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

The article describes destiny of the population – bearers of Praha-Korchak Culture – which remained on its autochthonous territory in Northern Pre-Carpathian area during the Slavs migrations. The processes are analyzed which led to transformation of that culture in later Raikovets Culture. The infiltration of Praha-Korchak Culture bearers in the areas of Penkiv Culture was analyzed as well. This infiltration eastward in 7th and 8th centuries caused later the genesis of Volyntsiiv and Romenska Cultures. The author denies entirely thesis about Volyntsiiv culture as one formed by incomers from Volga regions namely Sarmathians – bearers of Ilmenska Culture.

Key words: Praha-Korchak Culture, Raikovets Culture, Volyntsiiv Culture, Romenska Culture, Ilmenska Culture, Rusi.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

БУЖАНИ ЯК ЕТНІЧНИЙ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ЧИННИК У ДАВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Петро Довгань

Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто питання племінного періоду в історії становлення та утворенні Києворуської держави. Головну увагу приділено літописним бужанам та їхній можливій участі в етнічних та державотворчих процесах в історії давньої України.

Ключові слова: племя, дуліби, бужани, волиняни, літопис.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших періодів у становленні та утворенні першої держави східних слов'ян – Київської Русі – є так званий племінний період в історичному процесі їхнього розвитку, тобто VIII–X століття [3. С. 139]. Однак незважаючи на історіографічну зацікавленість зазначеним питанням, цей часовий проміжок вивчений найменше. Причин тут, на наш погляд, декілька. Це і недостатня джерельна база, поверхневе та інколи тенденційне її вивчення, джерельні розбіжності (невідповідність одних і тих же повідомлень у різних редакціях і списках) і наявність певних штамтів у вивченні проблем племінного періоду, а також недостатня увага до вивчення історії окремих племен. Наприклад, із досить значної кількості племінних союзів – за різними даними, від восьми [3. С. 235] до тринадцяти [4. С. 26], – безпосередньо історії вивчення окремих із них присвячено сім наукових праць. Це дослідження В. В. Седова [35. С. 45–62; 36. С. 112–125], Б. О. Рибаківа [32. С. 81–105; 33; 34. С. 258–284], Б. О. Тимошука [39. С. 214–218], Д. Н. Козака [18. С. 151–154]. Більша частина із них, однак, висвітлює історію північно-східної (дреговичів, кривичів, в'ятичів) та південної (полян, сіверян, уличів) груп союзів літописних племен. Що ж стосується південно-західної групи племен, то зацікавленість виявлено лише до двох із них: хорватів [39. С. 214–218] та дулібів [18. С. 151–154]. Тиверці, волиняни, древляни, бужани й досі перебувають поза увагою дослідників. З огляду на це наше зацікавлення бужанами не потребує окремої аргументації щодо актуальності дослідження. Зазначимо, що бужани, як об'єкт дослідження, є каменем спотикання серед істориків та археологів уже близько півтора століття. Проблема полягає в тому, що думки дослідників стосовно бужан розходяться в діаметрально протилежних напрямках: від питань, чи бужани – це одне із назв одного і того ж племені в хронологічній послідовності (дуліби–бужани–волиняни), чи окрема етнічна спільність, яка входила до союзу дулібів, аж

до повного заперечення їхнього існування як племені. Останнім часом з'явилась ще така думка: бужани і волиняни – дві частини від єдиного племені дулібів після розгрому їх аварами. Історіографію поставленої проблеми розглянемо нижче. Тут, на нашу думку, потрібно уточнити ще один момент, який торкається як згаданого вище питання, так і всього племінного періоду в історії слов'ян. Він стосується термінології, точніше, безпосередньо терміна “плем'я” та похідних від нього назв – племінні союзи, центри, об'єднання, території, зв'язки тощо.

Коротко розглянемо це питання у двох аспектах – джерелознавчому та етнографічному. Щодо джерелознавства, то в жодному з відомих писемних джерел, у тому числі й літописі Нестора, термін “плем'я” для характеристики полян, древлян, дулібів чи інших етнокультурних спільнот не вжитий. Він з'явився в історіографічних дослідженнях у XVIII ст. [6. С. 284]. З погляду етнографії термін “плем'я” характеризує етнічні групи первісності, основою яких був рід, що ніяк не підходить для VIII–X ст., коли основою суспільства у слов'ян була велика патріархальна сім'я. З огляду на це окремі дослідники, замінили його іншим. Наприклад, П. Н. Третьяков уважав древлян, тиверців та інших не племенами, а територіально-політичними союзами [42. С. 187]. З ним погоджувалися В. В. Мавродін [22. С. 67] та М. Ю. Брайчевський [6. С. 284]. І. Я. Фроянов уважав згаданий термін винаходом істориків, який увійшов у вжиток через непорозуміння [44. С. 63]. В одній з останніх праць Б. О. Тимошук також наголошував на цьому, пропонуючи замість терміна “плем'я” користуватися поняттями “первісні княжіння”, “племінні княжіння”, “ранньодержавні княжіння” – кожний термін для певного періоду історії тої чи іншої групи слов'ян [40. С. 11–13]. Водночас дослідник, визнаючи, що “серед істориків немає однозначної думки про сутність “племінних княжінь”, і далі користується терміном “плем'я” в різних варіантах, правда, беручи його в лапки, що не змінює питання по суті. Запропонований О. Г. Овчинниковим термін “конфедерація” (конфедерація полян, конфедерація дулібів тощо) більш практичний і зрозумілий, однак він не прижився в історіографії [25. С. 157].

Стосовно зазначеного вище наведемо такі міркування. Термін “плем'я” та похідні від нього значення, хоч і “неправильний”, але чіткіший і, головне, звичніший, ніж новозапропоновані “правильні” терміни, які є незвичними і деякою мірою не до кінця зрозумілими. Слова “плем'я” немає в джерелах, але ж немає і “Київської Русі”, однак цей термін, як і термін “плем'я”, міцно утвердився в історичній літературі і має таке широке застосування, що не потребує підтвердження. Це своєрідна аксіома, тому не потрібно замінювати його якимось іншим, теж штучним, терміном. На нашу думку, тут не треба “вигадувати колесо”, а користуватися літописними термінами – поляни, древляни, уличі тощо, вживаючи, де потрібно, і звичне слово “плем'я”.

Об'єктом нашого дослідження буде літописне плем'я бужан у кількох аспектах – топографічному, географічному, етнічному та державотворчому. Наголосимо, що більшість авторських думок і поглядів, висловлених тут, є гіпотетичними. Ми маємо на меті започаткувати вивчення поставленої проблеми, а не її вирішення. Питання вивчення історії бужан у всіх перелічених аспектах відкриті.

Локалізація. Перш ніж перейти до огляду джерел та історіографії, вважаємо за потрібне проаналізувати питання локалізації об'єкта дослідження. Це зумовлено кілько-

ма причинами. Першорядні з них можна сформулювати так: де ж проживали літописні бужани; уздовж берегів якої ріки – Західного чи Південного Бугу; який гідронім став основою назви їхнього племінного центру і, відповідно, назви племені; як називали племінний центр бужан: Бужськ (Бужеськ) чи Божський?

Як не дивно, у літературі немає одностайної позиції щодо поставлених запитань, зате вистачає хибних думок і перекручень. Це зумовлено, перш за все, літописними різночитаннями відповідних текстів, які стосуються дулібів, бужан і волинян [21. С. 6, 8; 30. Стп. 12–13; 31. Стп. 8–9] (це питання детальніше розглянемо далі). Найбільшу ж плутанину, на наш погляд, тут створили покажчики до літописних джерел. Наприклад, у географічному покажчику до Іпатіївського літопису на відповідну букву є таке (оригінал написання збережено. – П. Д.): Бужск (Божекск, Божьск, Божьский, Бозск, Бужьиск), г. на Юж. Буге [31. Стп. 35]. Аналогічна ситуація і в географічному покажчику до Лаврентіївського списку, де Буг і Бог, Бужськ і Божськ ототожнено [30. С. 557]. Трохи ліпше з сучасними українськими виданнями літописів та покажчиками до них, зокрема, з Літописом Руським [21] (розглянуті вище літописні списки, хоч і видані 2001 р., однак є репринтними перевиданнями видання 1908 р. (Іпатіївського) та 1926–1928 р. (Лаврентіївського)). Тут уже Божськ і Бужськ чітко розмежовані й розміщені у своїх географічних та політичних середовищах: перший – у Київській (Болохівській) землі, другий – у землі Волинській, на березі Західного Бугу [21. С. 541–542]. Більше ясності тут і тоді, коли заходить мова про назви рік Буг і Бог: наведена їхня чітка локалізація, лише Буг подано як різнонаписання Богу [21. С. 542].

Неясності у текстах джерел та перекручення у покажчиках до них, особливо на початку та в першій половині ХХ ст., спричинилися до хибних думок та непорозумінь в історіографії. Наприклад, розглянемо дослідження двох відомих учених – Б. О. Рибакова [34] та М. Ю. Брайчевського [6. С. 179–390]. Перший з них у праці “Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.” наголосив, що розшифрування літописних фраз про місце проживання дулібів, бужан і волинян утруднене, оскільки в одному випадку літописець каже, що дуліби жили “по Богу” (у сучасній транскрипції, за літописом – “по Бьгу”), в іншому, що бужани з волинянами жили “по Бугу” і невідомо, назву якої саме ріки Нестор мав на увазі – Західного чи Південного Бугу. А якщо так, то волинян Б. О. Рибаків “залишив” на Західному Бузі, а бужан “переніс” на Буг Південний [34. С. 236], посилаючись на працю А. А. Шахматова “Повість минулих літ”, видану 1916 р., М. Ю. Брайчевський також “поселив” бужан на Південному Бузі, але зовсім з інших причин: за його теорією варіантів черняхівської культури бужанам підходить тільки надбужанський (південно-бужанський) її варіант, отже, там бужан він і розмістив [6. С. 308, 313].

Тепер проаналізуємо обидва погляди критично. На жаль, ми не маємо названої праці А. А. Шахматова, якою користувався Б. О. Рибаків, однак є обидва списки Повісті минулих літ – Лаврентіївський [30] та Іпатіївський [31] де, відповідно, у 13 і 9 стп. чітко написано: “по Бугу”. До речі, Іпатіївський список перевидано репринтним способом із видання 1908 р. за редакцією А. А. Шахматова.

Немає ніякої складності і з ріками – Південним Бугом і Західним Бугом, незважаючи на те, що їхні витoki, на думку Б. О. Рибаків, майже сходяться (відстань між

обома витоками становить трохи більше 100 км по прямій лінії. – П. Д.). Річ у тому, що Західний Буг, так би мовити, Бугом був завжди. І коли літописець згадує Буг, то треба, здебільшого, розуміти, що це Західний Буг [15. С. 25]. Інше з Південним Бугом. Колись цю річку називали Бог. І коли в літературі XIX–початку XX ст. читаємо про річку Бог, то в сучасному розумінні це Південний Буг [15. С. 20–21], зокрема, це добре видно у М. С. Грушевського [9. С. 209, 628]. Правда, інколи в джерелах трапляються місця, коли йдеться про події на Південному Бузі, а літописець пише просто “на Бузі”. Але й такі випадки не повинні заводити дослідника на манівці. Адже завжди та чи інша подія описана у супроводі ознак (найчастіше це іменні чи географічні), за допомогою яких можна легко зорієнтуватися щодо місця цієї події. Наприклад, розглянемо запис із Літопису Руського про події зими 1170 р. Тоді на Київську землю напали половці, пограбували та попалили її й пішли у Половеччину. Великий князь київський Гліб Юрійович послав своїх братів з військом навздогін ворогам. Руські воїни наздогнали половців за Бугом (в Іпатіївському списку – “за Богом”) [31. Стп. 562]. Тут за географічними ознаками (Київщина, половецькі степи) зрозуміло, що йдеться про Південний Буг [21. С. 304].

Про те, що бужани не пов’язані з Південним Бугом, ще раз можна пересвідчитися, коли розглянути гіпотезу М. Ю. Брайчевського. Учений, розмістивши бужан на Південному Бузі, навів, як приклад, назви їхніх поселень: Семенки, Самчинці [6. С. 314]. Водночас на Західному Бузі – від Буська до Володимира Волинського – маємо десять топонімів, які походять від назви Буг (Бужок, Забужжя, Побужжя, Бужковичі та ін.) [45. С. 267] (рис. 1). А якщо до цього додати ще топоніми з “Етимологічного словника” – Бужковичі, Бужковське поле [15. С. 25], які теж зафіксовано в Західному Побужжі, то таких назв набереться дванадцять. То де жили бужани: на Південному Бузі у Семенці, чи на Західному Бузі – у Побужанах?

Такий же результат одержимо, коли розглянемо співзвучність племінного центру бужан – Бужська на Західному Бузі і Божська – на Південному Бузі. Тут маємо ситуацію, аналогічну з уживанням назви Буг і Бог. Майже в усіх випадках, коли згадано Божський у Літописі Руському, разом з ним названо інші міста чи поселення: Божський і Меджибож [21. С. 203, 210], Божський і Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Гордець, Дядьків [21. С. 399]. Усі ці населені пункти розміщені у Південному Побужжі, у Західному – шукати їх марно.

Отже, літописні бужани жили на річці Західний Буг – як і фіксував їх літописець Нестор. Тут же був і їхній політичний центр – Бужськ або Бужеськ.

Джерела та історіографія. Джерельна писемна база, на яку можна опертися для висвітлення історії бужан, порівняно невелика, якщо не сказати бідна. Цей факт частково компенсований писемними відомостями про дулібів та волинян, з якими бужани були тісно пов’язані спільною історичною долею на різних етапах становлення та розвитку. Під власним же етнічним іменем бужани згадані в писемних джерелах лише два рази.

Перша згадка про них є у хроніці “Баварського Географа” “Опис міст і територій з північної сторони Дунаю”, що датована першою половиною IX ст. Тут серед народів Середньої та Східної Європи згадані й бужани (Busane). З достовірністю цього по-

Рис. 1. Карта населених пунктів з назвою "Бужани" (за Р. Чайкою)

відомлення погоджуються чи не всі дослідники, які аналізують історію племінного (літописного) періоду східних слов'ян [7. С. 4; 23. С. 170; 38. С. 268].

Друга джерельна згадка про бужан виявлена на сторінках Повісті минулих літ Нестора-літописця [21. С. 6]. Автор, називаючи слов'янські племена на обширній території Східної Європи та коротко описуючи регіон проживання майже для кожного окремого племені, зазначив: "... бужани, бо сидять вони по Бугу..." [21. С. 6]. Однак така скупість писемних повідомлень не завадила широкій зацікавленості бужанами пізніших авторів (з XVIII ст. і до наших днів). Парадоксально, але від цього історія бужанської людності не стала зрозумілішою чи доступнішою. В історіографії бужанам також "не пощастило" – тут лише нагромаджено чимало поглядів, думок, припущень, які часто є діаметрально протилежними. Загалом же наукові погляди дослідників щодо історичної долі бужан умовно можна розділити на три напрями.

Напрямок перший: бужани – тільки одна з назв одного й того ж племені в хронологічній послідовності (дуліби–волиняни–бужани). Цей напрямок розвивали Л. Нідерле [23. С. 169–170], М. С. Грушевський [9. С. 206–207], Б. Д. Греков [8. С. 442], В. Д. Баран [2. С. 135], В. В. Сєдов [38. С. 321]. Таку думку підтримують київські археологи [10. С. 12; 16. С. 205].

Напрямок другий: бужани і волиняни – це дві частини єдиного племені дулібів, яка розділилася після розгрому їх аварами у середині VII ст. Така думка не набула поширення в історіографії. Досить обережно її висловлював І. П. Крип'якевич [20. С. 31]. Прихильником такого напряму був Я. І. Пастернак [27. С. 543]. Аналогічний погляд висловлено в колективній монографії "Походження слов'ян" [5. С. 87]. Право на існування такої думки, поряд зі згаданою вище, допускав і М. С. Грушевський [9. С. 209].

Напрямок третій: бужани – самостійна етнічна одиниця, одне з племен, яке разом з дулібами, волинянами та іншими східнослов'янськими спільнотами сформувало дулібський союз племен – перше протодержавне утворення на території України. Цей напрямок мав і має не менше прихильників, ніж перший. Однозначно такі думки висловлені у працях М. Ю. Брайчевського [6. С. 311], В. В. Ауліха [1. С. 107], Б. О. Рибаківа [34. С. 236–237], М. А. Пелешчина [28. С. 10–13], М. Ф. Котляра [19. С. 44]. Тут доречно наголосити на такому факті: в українській довідковій літературі 50-х років та кінця XX ст. чітко розрізнено дулібів, бужан і волинян як цілком самостійні окремі племена [14. С. 303; 29. С. 73, 103].

Є ще один окремий погляд: бужани, а з ними й дуліби, не існували ніколи, не було ніякого дулібського союзу. Це погляди, за деяким винятком, польських дослідників 30–60-х років XX ст. [3. С. 121; 6. С. 310; 29. С. 73, 103]. Тенденційність та упередженість подібних міркувань очевидна.

Спроба вирішення проблеми. Слов'яни почали заселяти Верхнє Подністер'я вже у V ст. [3. С. 115]. На цій території ще з IV ст. склалися досить сприятливі умови для стабільного економічного розвитку [16. С. 189]. Район не зазнав руйнувань від боротьби з готами. Тут простежувалася велика концентрація довготривалих слов'янських поселень. Саме ці обставини сприяли виникненню тут у VI ст. міжплемінного об'єднання чи союзу, що одержав назву одного з племен – дулібського [3. С. 120; 16. С. 189; 18. С. 152]. Упродовж VI ст. слов'янські племена, що належали до цього союзу, поступово осво-

їли західноволинські землі. Про те, скільки племен входило до дулібського союзу, є різні думки. Наприклад, В. В. Сєдов вважав, що, крім дулібів, яких він ототожнював з волинянами, до союзу ввійшли ще племена древлян, полян і дреговичів [38. С. 300]. Це слушно заперечує В. Д. Баран, доводячи, що дулібське об'єднання складалося з дулібів, уличів, тиверців і хорватів [3. С. 122]. На наш погляд, найімовірніше, до дулібського союзу належали, крім дулібів, волиняни, бужани і хорвати. Та навіть у такому складі об'єднання займало величезну територію [25. С. 152]. Потребу створення союзу зумовлювали історичні обставини, не так внутрішні, як зовнішні чинники – готська загроза, трагічна доля антів, яких повністю розгромили і поневолили ті ж готи. Саме плем'я дулібів, імовірно, спочатку проживало у верхів'ях Дністра, потім поступово почало освоювати правобережжя Західного Бугу, дійшло до верхів'їв Прип'яті на півночі та до Горині на сході. Цю думку підтверджує карта поширення топонімічних назв “дуліби”, складена Г. Ловм'янським та доповнена В. Д. Бараном [2. С. 133] (рис. 2). Якщо не брати до уваги топоніми, які виходять за межі території дулібів, то і в такому разі ця територія досить значна. Отже, плем'я було досить сильним і численним, що й зумовило його верховенство у союзі. Про слушність такої думки свідчить і той факт, що у дулібів вже в той час був свій політичний центр – городище Зимне недалеко від сучасного Володимира Волинського [1. С. 120].

Уперше в літописі дуліби згадані в контексті аварської агресії [21. С. 7], вдруге – у повідомленні Нестора про регіони проживання окремих племен: “Дуліби тоді жили по Бугу...” [21. С. 8]. Дулібський союз проіснував недовго – вже всередині

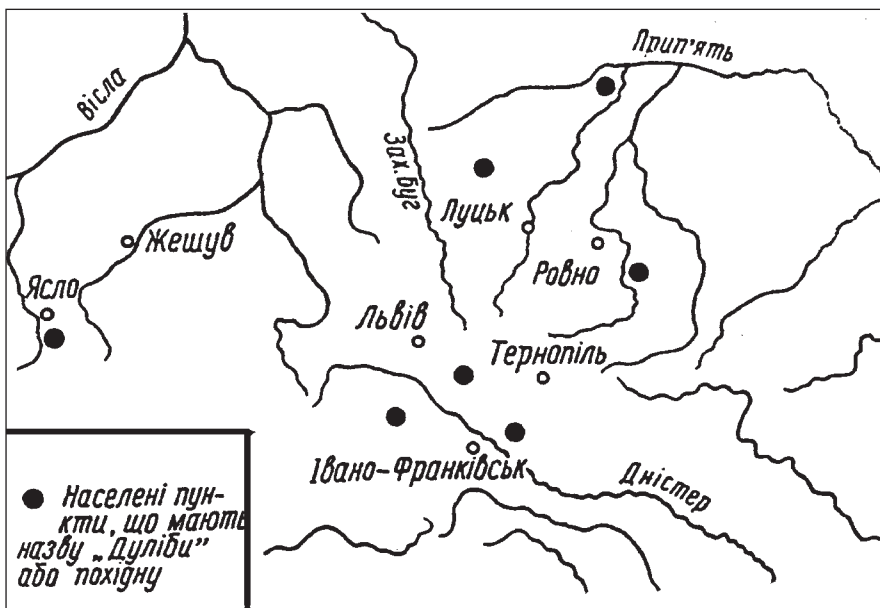

Рис. 2. Карта населених пунктів з назвою “Дуліби” (за Г. Ловм'янським і В. Бараном)

VII ст. почався його занепад унаслідок війни з аварами. На історичну арену вийшли інші племена – хорвати і волиняни, які сформували окремі протодержавні утворення. У IX–X ст. їх зафіксували у хроніках арабські автори [20. С. 32; 24. С. 20]. Один із них – Масуді – розповідав про могутній народ “валінана”, який мав свою державу із князем Маджаком на чолі й тримав у покорі всіх інших навколишніх слов’ян [9. С. 208]. Під народом “валінана” дослідники розуміють волинян [20. С. 32]. Ось тут і стає зрозумілішим повідомлення літопису: “Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни” [21. С. 8]. Дуліби, виконавши історичну місію (їхній союз не пустив таки обрив у Побужжя і Прикарпаття), поступилися своїм місцем волинянам, яких добре пам’ятав Нестор – звідси і відповідний запис у літописі.

Звичайно, у волинський союз племен увійшли бужани. Інакше їх літописець ніколи б не згадав. Адже коли він “поселяв” кожне плем’я у конкретний район проживання, то зіткнувся з таким фактом, що тільки бужани і волиняни проживали в одному й тому ж регіоні, на одній і тій же річці – Західному Бузі. Це треба було якось уточнити. Завдяки цьому і маємо літописну згадку про бужан: “...Бужани, бо сидять по Бугу, – а потім вже волиняни” [21. С. 6].

Ця коротка фраза з літопису і стала причиною гострих наукових дискусій та суперечок, що не вщухають з XVIII ст. і, як зазначено, зводяться головню до географічного та етнічного питань. На перше з них ми відповіли вище. Що ж до другого, то тут постає таке запитання: чому плем’я дулібів за досить короткий проміжок часу аж тричі змінювало етнічну назву? Адже жодне із дванадцяти інших східнослов’янських племен за цей же час цього не робило, навіть у такому екстремальному випадку, як з уличами, коли їм довелося змінити місце проживання [41. С. 57]. Дослідники, які вважають, що бужани – це ті ж самі дуліби, не можуть з’ясувати, коли ж саме змінилася назва [3. С. 120]. Недоречність цього запитання стає очевидною, коли погодитись із тим, що бужани – це окреме плем’я, як і дуліби та волиняни.

Думка про почерговість зміни назв одного і того ж племені виникла, мабуть, на підставі Лаврентіївського літопису. Адже тут слово “сидіти” у значенні “жити” використано в минулому часі – “жили” [21. С. 6; 30. Стп. 11]. Отож, вийшло, що колись по Бугу жили бужани, а тепер (у часи Нестора, початок XII ст.) – волиняни. Але ж в Іпатіївському літописі використано дієслово “живуть” – тобто і бужани “живуть”, і волиняни [21. С. 6; 31. Стп. 8]. Так міг сказати літописець у тому випадку, коли він був сучасником тих племен. На цей факт звернув увагу М. С. Грушевський [9. С. 207]. І тут немає нічого дивного. Історична пам’ять про племінний період у часи Нестора була ще досить міцною, зрештою, вона так і не згасла до кінця існування Русі як держави. Той факт, що Володимир Мономах вів переговори з племінним князем в’ятичів Ходотою – ліпше тому підтвердження [6. С. 305].

Ситуація стає зрозумілішою, коли розглядати її не під хронологічним, а під просторовим кутом зору, і зокрема, слово “послеже” – “потім”. Ми не знаємо, якого саме погляду дотримувався літописець, проте літописна згадка в такому випадку стає зрозумілою: волиняни жили по Бугу за бужанами. Така думка, свого часу висловлена М. Брайчевським [6. С. 313], знайшла підтвердження в Я. Онищука, який також дійшов висновку, що бужани і волиняни становили два різні племінні об’єднання, які існували

одночасно: перше – у Верхньому Подністер’ї та верхів’ях Західного Бугу, друге – нижче за його течією на Західній Волині [26. С. 14]. Подібні думки висловлювали В. В. Ауліх, В. Д. Баран, М. А. Пелешин [28. С. 12].

Аналогічний висновок можна зробити і щодо питання про регіон, у якому могли проживати бужани. У нас майже немає відомостей про те, як далеко поширювалася їхня територія на схід і захід. Можна припустити, що на захід – набагато далі, можливо, аж до білих хорватів [25. С. 158] (рис. 3), ніж на схід, де правобережжя Бугу займали дуліби. Трохи виразніше окреслені межі бужанського племені на півдні та півночі. Це добре видно на карті населених пунктів із назвою “бужани”, яку склав Р. М. Чайка (див. рис. 1), що починаються від району сучасного міста Буська і поширюються по обидва боки Західного Бугу до району Володимира Волинського [45. С. 267]. Далі вже починалися землі волинян та був їхній племінний центр – Волинь [20. С. 306] (сучасне село Грудек Надбужний у Польщі).

На думку деяких дослідників, наприкінці V – у VI ст. виникли перші політичні центри у східних слов’ян – Київ, Хотомель та Зимне (про час їхнього виникнення свідчать археологічні джерела) [17. С. 25]. Трохи пізніше, у VII–IX ст., такі політичні

Рис. 3. Бужани в атласі М. Павліщева

центри вже мали всі згадані у літописі східнослов'янські племена. Не стали винятком і бужани, від свого політичного центру – Бужська (Бужеська) – вони, напевно, й отримали племінну назву [9. С. 207]. Питання про те, коли міг виникнути Бужськ, ми вже порушували [12. С. 242]. Припущення, що він заснований у V ст., побудоване на логічних роздумах, сьогодні нам видається малоймовірним, оскільки слов'янських пам'яток того часу в Західному Побужжі наразі не виявлено [18. С. 152]. Правдоподібніше, це сталося у VI ст. – тоді, коли виникли городища у Зимному, Хотомелі, створено дулібський племінний союз. Хочеться вірити, що найближчим часом археологічні джерела дадуть відповідь на це запитання.

Усі перші нечисленні племінні центри мали подібну топографічну характеристику (розташування на високих берегах рік та невеликі розміри – їх площа не перевищувала 2 га). У Буську є таке місце – це та частина городища, де нині стоїть палац графа Бадені. Згідно з даними М. А. Филипчука, тут зафіксовано залишки земляного укріплення, площа якого 1,4 га [43. С. 2]. Чи були на території племені бужан ще укріплені городища, сказати важко. Повідомлення Баварського Географа, що їх було аж 230, не можна сприймати серйозно [29. С. 73]. Це свідчить лише про те, що бужанська земля була густо заселена.

Про подальшу долю бужан у волинському союзі племен ми знаємо дуже мало. В цьому союзі вони перебували десь із VIII ст. до 80–90-х років X ст., після чого разом з волинянами ввійшли до Києворуської держави. Ось щодо цього “входження” можна висловити кілька думок, що пов'язані з двома відомими походами Володимира Великого на так звані Червенські міста (у 981 р.) і на білих хорватів (у 993 р.). Про важливість цих західних земель для Києворуської держави, інтенсивне будівництво якої тривало за Володимира, говорити зайве. На перше місце тут традиційно ставлять значення прикарпатського соляного району [20. С. 49]. Та могла бути ще одна причина цих походів, а саме: сепаратистські тенденції західних союзів племен – хорватського та волинського.

Деякі дослідники вважали, що у другій половині X ст. білохорватський союз племен набув усіх ознак повноцінної держави [24. С. 19–21]. Власне загроза остаточної втрати контролю над білими хорватами і була головною причиною походу Володимира Великого у 993 р. Чи не сталося чогось подібного з волинянами у 981 р.? З літописного повідомлення випливає, що метою походу було повернення Червенських міст, які вже стали польськими [21. С. 49]. Однак це породило серйозні сумніви серед дослідників [9. С. 492; 20. С. 49]. Польська держава на той час переживала великі труднощі – більшу її частину разом з Краковом (Малопольща) захопила Чеська держава. Отже, не володіючи Малопольщею, поляки не могли володіти і Червенськими містами. І тут постає запитання: а чи не були причиною походу Володимира 981 р. такі ж самі сепаратистські тенденції волинян, як і хорватів? Адже Перемишль і Червен належали волинянам. На таку думку нас навели три моменти.

По-перше, повідомляючи про здобуття Володимиром Червена і Перемишля, літописець назвав “інші городи”, ним повойовані [21. С. 49].

По-друге, повоювавши старі волинські міста, князь Володимир закладав новий політичний центр Волині – Володимир, усього за 20 км від давнього Волиня [40. С. 20],

що призвело до поступового і повного його занепаду. Чи не простіше і дешевше було зробити стольним городом один із старих племінних центрів?

По-третє, 2001 р. археологічною експедицією Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка досліджено оборонні споруди у південній частині Буського городища (поблизу гімназії). З'ясовано, що перші оборонні конструкції – насипний вал з дерев'яними укріпленнями на ньому – тут споруджені наприкінці X ст. і в той же час спалені [12. С. 12–15; 13. С. 83]. Чи це не “результати” завойовницького походу Володимира 981 р.? Чи не ввійшов до числа “інших городів” і Бужськ? Так чи інакше, але бужани разом з волинянами і хорватами наприкінці X ст. ввійшли до складу єдиної Києворуської держави і більше про них не згадано на сторінках літописів чи історичних хронік.

Отже, у VI–X ст. на Західній Волині – у Верхньому Побужжі та на Прикарпатті – проживало окреме східнослов'янське плем'я бужани.

У VI–VIII ст. бужани входили до дулібського союзу племен – першого протодержавного об'єднання на території України, а в IX–X ст. – до волинського союзу східнослов'янських племен, які також перебували на переддержавному рівні розвитку, як і дуліби, а за деякими відомостями – створили державне утворення Валінана. Як члени перших протодержавних племінних утворень, бужани впродовж усього періоду існування були активним чинником етнічних та державотворчих процесів в історії давньої України.

1. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VII–VIII ст. н. е. в Західній Волині. – К., 1972.
2. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
3. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. – К., 1991.
4. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
5. Баран В. Д. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – С. 25–43.
6. Брайчевський М. Ю. Походження Русі // Вибрані твори. – К., 1999. – С. 179–390.
7. Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної калини. – Львів, 1993 – № 5–6. – С. 2–8, 57.
8. Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1.
10. Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000.
11. Довгань П. М. Звіт про археологічні розкопки в м. Буську у 2001 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 2. – Оп. 1.
12. Довгань П. М. До питання про першопочатки літописного Бужська // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 239–242.
13. Довгань П. М. Дослідження літописного Буська у світлі мікростратиграфічних спостережень // Нові технології в археології. – Київ-Львів, 2002. – С. 79–86.
14. Енциклопедія Українознавства (репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.). – Львів., 1993. – Т. 1.
15. Етимологічний словник географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
16. Етнічна історія Давньої України. – К., 2000.
17. Кирилович С. Р. Детинец Киева IX–первой половины XIII веков. – К., 1982.
18. Козак Д. Н. Дуліби (пошук генези) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – Луцьк, 1998. – С. 151–154.
19. Котляр М. Русь язичницька. – К., 1995.
20. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990.
21. Літопис Руський. (за Іпатським списком переклав Л. Махновець). – К., 1990.

22. *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа. – Л., 1970.
23. *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 2000.
24. *Овчинников О. Г.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті// Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 19–20.
25. *Овчинников О. Г.* Східні хорвати на карті Європи// Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – С. 152–162.
26. *Онищук Я. І.* Етнокультурна історія Волино-подільського пограниччя в I тисячолітті н. е.// Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2001.
27. *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961.
28. *Пелецишин М. А.* Буська земля в Українській історії II тисячоліття нашої ери і сучасний стан вивчення письмових та архівних джерел// Буськ в історії України. – Буськ, 2000. – С. 10–13.
29. *Підкова І. З., Шуст Р. М.* Довідник з історії України. – Т. I. – К., 1993.
30. Полное собрание русских летописей. –Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 2001.
31. Полное собрание русских летописей. –Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001.
32. *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне// СЭ. – 1947. – Вып. 5/6. – С. 81–105.
33. *Рыбаков Б. А.* Уличи// КСИИМК. – 1951. – Вып. 30.
34. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982.
35. *Седов В. В.* Кривичи// СА – 1960 – № 1. – С. 45–62.
36. *Седов В. В.* Дреговичи// СА – 1963 – № 3. – С. 112–125.
37. *Седов В. В.* Славяне в средневековье. – М., 1996.
38. *Седов В. В.* Славяне. – М., 2002.
39. *Тимощук Б. О.* Східні хорвати// МДАПВ. – 1995 – Вип. 6. – С. 214–218.
40. *Тимощук Б. О.* Східні слов'яни VII–XI ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1998.
41. *Толочко П. П.* Київська Русь. – К., 1996.
42. *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности // МИА – 1970 – № 179.
43. *Филипчук М. А.* Звіт про рятувочні роботи Буської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 1. – Оп. 2.
44. *Фроянов И. Я.* К истории зарождения Русского государства// Из истории Византии и византоведения. – Л., 1991.
45. *Чайка Р. М.* Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан в Західному Побужжі// Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 261–267.

BUZHANY TRIBE AS ETHNIC AND STATE-FORMATION FACTOR IN THE ANCIENT HISTORY OF UKRAINE

Petro Dovgan

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

The article deals with the aspects of tribal phase in the formation of Kievan Rus' state. The main attention is paid to the history of Buzhany tribe and their possible participation in the ethnic and state-formation processes of ancient Ukraine history (5th – 10th centuries).

Key words: tribe, Duliby, Buzhany, Volyniany, chronicle.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ У VIII–X СТ.

Михайло Филипчук

*Інститут археології Львівського національного університету
імені Івана Франка*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На засадах нових підходів до формування археологічної джерельної бази висвітлено власний погляд на динаміку державотворчих процесів в Українському Прикарпатті протягом VIII–X ст. на всіх ієрархічних рівнях: від найменших ланок тогочасної спільноти (сім’ї) до формування регіонального (міжплеменного) центру.

Ключові слова: райковецька культура, селища, городища, планувальна структура.

Обмаль писемних відомостей про слов’ян Східної Європи напередодні утворення Давньоруської держави не дають змоги нам повною мірою уявити, як жили наші предки, якими були окремі житлові й господарські будівлі та поселення в цілому. Єдине, що може заповнити цю прогалину в наших знаннях, – це речові пам’ятки, залишені слов’янським населенням, опосередковані дані у вигляді писемних відомостей, що стосуються попередньої (VI–VII ст.) і пізнішої (X–XI ст.) пори, до того ж, досить короткі і недостатньо чіткі [6. С. 125].

Висловлене стосується і досліджуваного нами регіону. Протягом останніх десятиліть з’явилися праці, що збагатили наші знання про слов’янські старожитності останньої чверті I тисячоліття н. е. В них частково висвітлено питання господарського, соціального і політичного розвитку, а також етнічної належності населення окремих областей Прикарпаття [5. С. 3–56; 12. С. 100–133; 13. С. 33–68, 121–138; 14; 16. С. 72–131; 11. С. 40–45; 1. С. 21–28; 2. С. 28–46]. Зазначені праці знаменували певний етап дослідницького процесу, що відповідав теоретичним вимогам свого часу. Отримані результати сприяли удосконаленню традиційних і розробці та впровадженню нових підходів під час польових досліджень та камерального опрацювання матеріалу. Це дало змогу виділити групи “низинних” і “височинних” поселень на фоні навколишнього середовища; віднайти і картографувати короткотривалі городища та селища; розчленувати багатошарові пам’ятки на фази та з’ясувати їхню відносну хронологію, іншими словами, отримати відомості не лише щодо розпланування асинхронних житлово-господарських комплексів у межах поселень, а й щодо місця останніх в системі заселення окремих природно-географічних областей українського Прикарпаття. Вирішення за-

значених питань потребує застосування в історичних дослідженнях нової методики – структурного аналізу отриманих результатів, який останнім часом широко використовують у західній медієвістиці [32. С. 11–119, 417–457] та візантології [3. С. 84–101; 29. С. 152–195]. Суть методу полягає в розумінні суспільства як цілісної системи та визнанні того чи іншого інваріанта, наявного в структурах або формах поселень, сеньйоріальної експлуатації, обміну, сім'ї, релігійного культу і політичної організації [3. С. 86]. У вітчизняній археології для вивчення раннього середньовіччя подібного методу поки що не застосовували, хоч окремі його елементи охоче використовувало багато дослідників [14; 16. С. 95–111; 1. С. 21–28; 2. С. 28–46]. “Структурний підхід – незалежно від того, користуємося ми словом “структура” чи уникаємо його, – виявляється особливо цінним під час аналізу того, що ми називаємо “малими групами”, або мікроструктурами. Малі групи, як особлива соціальна категорія, займають місце між індивідом і класом; вони складаються з декількох індивідів і відрізняються від класу не тільки кількісно, а ще й тим, що їм притаманна, якщо можна так висловитися, фізична реальність – родинна, або територіальна, а іноді і та, і інша разом. Малі групи можуть бути ефемерні і стабільні. Ефемерні мікроструктури, типу святкового зібрання..., розпадаються після двох–трьох годин із-за умови виникнути знову і своєю ефемерною постійністю характеризують обличчя суспільства. Навпаки, стабільні структури, такі як сім'я, клан, сільська община, цех, монастир, братство, зафіксовані протягом тривалішого часу і порівняно часто юридично і релігійно санкціоновані” [3. С. 87].

Впровадження нових підходів у дослідницький процес сприяє глибшому вивченню таких рис матеріальної культури, як характер житлового та господарського будівництва, забудова поселень, їхнє синхронне розміщення в системі “гнізд”, заселення окремих природно-географічних районів та областей. Це дає змогу простежити динаміку господарської діяльності та соціального устрою слов'ян зазначеного регіону протягом VIII–X ст., тобто все те, що вкладається в поняття господарсько-виробничі і соціальні мікроструктури.

Головна частина нерухомих об'єктів ранньосередньовічних поселень – це залишки жител. Вони завжди перебували і перебувають у центрі уваги науковців. Призначення, конструктивні особливості, загальний вигляд та місце в системі забудови поселень дають підстави пояснити широке коло питань, у тім числі й ті, що формують певне уявлення про економічні та соціальні відносини.

Відомості про залишки жител можна почерпнути як під час розкопок поселень, так і з польових щоденників, звітів, статей та узагальнювальних праць. Незважаючи на величезну кількість розкопаних об'єктів житлового та житло-господарського призначення, якісна сторона сформованих джерел і досі явно недостатня для їхнього повноцінного відтворення, що й викликає дискусії. Йдеться не лише про параметри, характерні риси чи функцію того або іншого об'єкта, а й про їхню синхронність у межах фази розвитку поселення. Саме цій проблемі більшість дослідників відводила другорядну роль. Аналіз житлових, господарських і громадських будівель зводився до лаконічних висловлювань. Наприклад, Г. Б. Федоров з'ясував, що на поселеннях IX–XI ст. Єсимауци і Алчедар виробничі комплекси розташовані на площадках, оточених синхронними житлами [20. С. 273]. На думку ж В. О. Петрашенка, “планування поселень залежало

в першу чергу від топографії місцевості (рис. 65). Житла і господарські будівлі розташовувалися трьома рядами вздовж довгої сторони площадки. Відстань між житлами була різною: від 4 до 12 м. При цьому одні будівлі стоять відокремлено, інші утворюють групи. Досліджені ями-погреби для зберігання зерна, ізольовані від жител (комплекс на краю городища)” [8. С. 81].

Особливого значення плануванню надавав Б. О. Тимошук. За результатами дослідження поселень, для яких характерні поверхневі сліди, учений навіть розробив соціальну типологію [16. С. 14–29]. На противагу сказаному, побутує думка й про хаотичну забудову селищ [10. С. 49–51]. Цікавою є гіпотеза Я. В. Барана, який крізь призму планування селищ (які, без сумніву, можна зачислити до “низинної” групи) розглядає родинні стосунки його мешканців [1. С. 21–28]. Однак повністю підтвердити її на наших матеріалах поки що неможливо, оскільки, по-перше, ми маємо дані з поселень, які розкопано хоча й великими (понад 1000 м²), але явно недостатніми для цього площами; по-друге, більшість цих пам’яток (Пліснесько, Буківна, Стільсько) належать до другого періоду функціонування досліджуваних старожитностей і їхні планувальні структури вже відображають процес руйнування цих родинних великосімейних стосунків.

Перш ніж аналізувати планувальну структуру поселень досліджуваного регіону, коротко розглянемо деякі аспекти, що впливають із застосованих нами методів досліджень.

1. Нерозчленовані на фази багатоярусні поселення не можуть слугувати підґрунтям для будь-якого судження про тип забудови. 2. На забудову заселених ділянок впливали розмір поселень, топографічні умови, рід заняття його мешканців тощо. 3. Планувальна структура, яку ми отримуємо на тій чи іншій відкритій площі, відображає лише якусь певну ланку загальної структури пам’ятки.

З огляду на це діаметрально протилежні погляди на зазначену проблему Б. О. Тимошука та Я. Г. Рієра видаються нам дещо перебільшеними. Думка про безсистемне, хаотичне планування, швидше за все, є не стільки реальністю, скільки свідченням нерозчленованості асинхронних комплексів. Подібне зауваження стосується і підходу Б. О. Тимошука до визначення різних типів селищ, оскільки не всі проаналізовані ним селища, тим більше окремі його частини, є однофазовими, з чим на теоретичному рівні погоджується [16. С. 12], а на практиці дещо недооцінює сам дослідник. Водночас критерії виділення типів планувальної структури: “1) особливості групування жител, господарських і виробничих будівель, наявність площадок загального користування – дворів, індивідуальних садиб і тощо; 2) загальна площа, кількість одночасових жител та інших споруд; 3) місце селища в гнізді поселення, його відношення до общинного або іншого центру” [16. С. 21] загалом правильні. Однак, на нашу думку, вони можуть слугувати для виділення окремих типів не селищ, а їхньої забудови. Підтвердження цього такі: по-перше, різниця між I та II типом селищ полягає лише в розмірах (Широкополянське, Малокучурівське та інші гнізда поселень [16. С. 21–24]), які поділені Б. О. Тимошуком на два (II та III) типи штучно; по-друге, країни селищ у Малокучурівському, Коростуватському, Верхньостанівецькому та інших гніздах поселень територіально і структурно належать до одного великого поселення, а не до кількох типів, як це стверджує дослідник [16. С. 30].

Уважаємо, що на сучасному етапі джерельна база поки що не дає змоги повною мірою вирішити цю проблему, незважаючи на те, що два селища останньої чверті I тисячоліття н. е. в Прикарпатті розкопані повністю, чотири – великими площами, а більше трьох десятків – виражені поверхневими слідами короткотривалого заселення. Проте вже нині можна висловити деякі думки з приводу їхньої планувальної структури.

Протягом першого періоду, датованого VIII–IX ст., домінувала “низинна” група поселень. Вона представлена винятково неукріпленими селищами, що займали перший ярус терас великих рік (Дністра, Пруту, Сирету). За формами, розмірами та системою забудови вони мало чим відрізнялися від селищ попереднього періоду (VII – початок VIII ст.) – завершальних етапів празької культури, оскільки одночасно належать до обох культур. Це невеличкі за площею (до 1 і 2 га) селища, де налічувалось 15–20 одночасових об’єктів, у тім числі близько десяти житлових. Частина такого селища відкрита в Незвиську. Вона дає змогу дещо прояснити забудову лише протягом другого етапу останнього періоду празької культури (VII – початок VIII ст.). На ранній фазі цього етапу житла № 4, 11, 13 були згруповані поряд з ямами господарського призначення № 11, 13, 15, 21, а на пізній простежено групування жител № 6, 10, 10а, 11а, 12, 14, 15 півколом щодо господарських ям № 22, 25–27, 33. Такий тип планування трапляється і на селищі Кодин-II (період III–А, III–Б) [11. С. 71, Табл. 10. С. 72, Табл. 11], Рашків-III [25. S. 76. Abb. 1], тобто на тих пам’ятках, що належать до “низинної” групи. Як зазначено, Б. О. Тимошук уважав таку забудову окремим типом селищ. На нашу думку, це тільки один з типів того чи іншого поселення як у статиці, так і в динаміці.

Поряд з таким плануванням на селищах цього періоду (Кодин-I та II, Рашків-I) з’явився новий (II) тип забудови – розташування житлових будівель невеликими групами, по три-п’ять у кожній. Відстань між ними в середині груп досягає від 4 до 10–15 м, а між групами – 25–40 м. Зазначимо, що в окремих випадках подібне взаєморозташування жител збігається з I типом, коли групи житлових споруд розкидані навколо громадських площадок, забудованих або незабудованих господарськими об’єктами. Водночас основу II типу планування селищ становить локалізація окремих господарсько-виробничих ям у безпосередній близькості до тієї чи іншої групи. Можна припустити, що групування жител з відокремленими господарськими об’єктами в часі є дещо пізнішим явищем, ніж групування жител навколо громадських об’єктів (ям) та площадок. Яскрава ілюстрація цього типу – планувальна структура розкопаної ділянки Буківнянського селища, яке належить до кінця першого та другого періодів, знаменуючи перехід від “низинної” до “височинної” групи поселень. Тут поряд зі згрупованими житловими розташовані також господарські об’єкти різного призначення: виробничі ями з кам’яними площадками та вогнищами (я. № 41, 56, 57 та ін.); рештки ручного млина (я. № 5); ями-чани для виправлення шкур дрібної рогатої худоби (я. № 33, 34, 35, 37) тощо. Слідів від споруд наземного типу не виявлено, що можна пояснити частими перебудовами в пізніші часи. Не думаємо, що їх зовсім не було. Подібний тип забудови трапляється не лише в межах поширення досліджуваних старожитностей, а й на селищах сусідніх регіонів, заселених слов’янами: Бжезно, Сіладіце, Ключов [28. S. 9–17], Буков-Тіока [27. P. 12–41, Fig. 4], Дрїду [33. P. 219–222, Pl. 1] та ін.

“Височинна” група поселень, для якої характерні інші топографічні умови, представлена не лише селищами, а й городищами. Процес зародження і функціонування городищ зумовив зміни в системі взаєморозташування поселень та їхній планувальній структурі.

Найраніші “височинні” селища займали широкі циркоподібні улоговини і були віддалені одне від одного лише декількома десятками чи декількома сотнями метрів, майже зливаючись в одне ціле. Інакше кажучи, вони утворювали значні за площею заселені масиви з різними типами забудови. Прикладом такого масиву може слугувати гніздо поселень біля с. Чорнівка, де кілька невеликих селищ об’єднані навколо ремісничого центру Чорнівка-II [16. С. 96]. Оскільки центральна частина селища багатозабова, то увагу привертає лише його окраїна, де на відстані 150–200 м від густо забудованої території вздовж хребта підвищення з південної сторони є поодинокі западини. Ці, на перший погляд окремі, об’єкти утворюють тут своєрідний ланцюг, який з півдня і півночі оточує селище. Таку забудову можна віднести до III типу. Вона трапляється в Грозинському та Магальянському гніздах поселень. На думку Б. О. Тимощука, це рештки сторожових веж [16. С. 96].

Протягом другого періоду на деяких поселеннях з’явився новий (IV) тип забудови. Характерною рисою розпланування Добринівського, Ревнянського (урочище Царина) городищ та Чорнівського (Чорнівка-II) селища є значна щільність розташування житлових будівель і поєднання їх з виробничими спорудами ремісників, кількість яких значно перевищує потреби навколишнього населення [12. С. 114–115; 16. С. 40–44]. Хоча окремі розкопані ділянки на цих пам’ятках є двофазові, сам факт такого планування не викликає у нас жодних сумнівів.

Досить доброю основою вивчення планувальної структури поселень виявились відкриті та картографовані нами короткотривалі комплекси в Стільському і Коростуватій.

Стільське городище займає величезний мисоподібний пагорб (290 м над рівнем моря) та два сусідні підвищення. Його територія обмежена багатьма рядами валів, ровів, ескарпів, утворюючи надзвичайно складну фортифікаційну систему, що добре поєднується з особливостями мікроландшафту. Укріплення були побудовані на місці трьох (відкритих нами) селищ в урочищі Хими́на Долина, Підкоморище і Затінок. На підставі топографічно-геодезичних та археологічних результатів можна стверджувати про наявність тут чотирьох типів забудови городища і селищ. На селищах найпоширеніший другий тип забудови, що переважає в центральних частинах. Інше планування притаманне для їхніх окраїн (урочище Затінок). Тут житлові й господарські будівлі були компактно розташовані на невеликих за площею мисових підвищеннях. Здебільшого, це важкодоступні місця, відокремлені від суміжних ділянок потічками, болотами, ярами, підвищеннями тощо. Крайня (північно-східна) площадка селища виявилась розділеною штучними межами на чотири окремі ділянки. Для кожної з них притаманна група поверхневих слідів різних об’єктів. Дві такі ділянки, досліджені шляхом суцільно розкопаної площі, дали змогу охопити два житлово-господарські комплекси: заглиблене житло, наземні господарські будівлі, подвір’я та огорожу. Перший (Ia) комплекс займав північно-східну частину площадки. До нього належать залишки заглибленого житла і трьох наземних господарських споруд. Будівлі господарського призначення були роз-

ташовані II-подібно і разом з помешканням та огорожею утворювали подвір'я площею 225 м². Їхня орієнтація повністю залежала від розпланування житлово-господарського комплексу. Споруда № 1 – складська, а № 2, 3 – призначені для стійлового утримання худоби в зимовий період.

Окрім описаних об'єктів, до забудови двору Ia належать також стовпові ямки, які виявлено в центрі та по периметру подвір'я. Ймовірно, що частина з них окреслювала територію подвір'я, зокрема, визначала місце входу з боку яру, а решта могла мати різне призначення. З півночі та сходу житлово-господарський комплекс обмежували природні перешкоди: яр, різке підвищення і кар'єр, а з двох інших сторін світу – огорожа, від якої зберігся насип, під яким на відстані 4–8 м виступають стовпові ямки. За нашими підрахунками, уціліла площа цього комплексу досягала близько 540 м².

Дещо меншим за площею (380 м²) та кількістю об'єктів виявився сусідній двір Ib, розташований західніше від попереднього. До нього належали компактно розміщені заглиблене житло, дві наземні господарські споруди, невеличке подвір'я й огорожа. Водночас привертає увагу, на наш погляд, суттєва деталь планувальної структури всієї площадки: із зовнішньої сторони (південна межа двох дворів) збереглися незначні сліди давньої дороги, яка поєднувала їх з рештою території селища.

Подібне планування простежено й на інших ділянках цієї частини пам'ятки. За 50 м на південь від описаних дворів за поверхневими слідами виявлено, а після археологічного дослідження і підтверджено наявність ще одного двору площею 968 м². Усього на окраїні селища в урочищі Затінок виявлено більше десяти таких комплексів, які треба віднести до V типу забудови.

Таке ж планування характерне і для окремих частин селищ у Садгорі, аналогічних комплексів, серед яких один розкопаний повністю [16. С. 89]. До нього належали заглиблене житло та шість наземних господарських споруд, компактно розташованих по периметру двору. З північної і західної сторін його обмежувала огорожа, а з південної та східної – природні перешкоди. Площа двору становила 320 м². Поряд з ним була незабудована ділянка, яку могли використовувати як город. У такому разі ми маємо справу з появою не тільки дворів, а й садиб, які штучно й природно виділялися на окраїнах селища. У цьому гнізді поселень виявлено й інші типи забудови. В урочищі Вила домінував II, а в урочищі Вапнярки – III тип планування. Підсумовуючи розгляд планувальної структури селищ необхідно відзначити деякі, на наш погляд, найголовніші моменти: по-перше, взаєморозташування об'єктів, швидше за все, є свідченням не типів селищ, як це доводив Б. О. Тимошук, а характеру забудови окремих його частин; по-друге, на селищах “низинної” групи домінують I та II типи, а для “височинної” – притаманне співіснування II–V типів.

Важливими елементами характеристики досліджуваних старожитностей, зокрема поселень, є тип забудови городищ, які з'явилися протягом другого періоду, тобто в IX–X ст. Застосовані нами методи дають змогу виділити декілька типів планувальної структури. На екстраверсних укріпленнях, що їх дослідники вважають городищами-сховищами, жодних слідів внутрішньої забудови житловими чи господарськими спорудами не виявлено. Невелика площа цих пам'яток не має будь-яких ознак культурного шару. Вона обносилась ровом і валом з напільної сторони, рідше – по периметру укріпленої

ділянки. Подібна ситуація характерна для городищ Коростувата-II, Ломачинці, Волока та інших, зачислених нами до типу I.

Другий, як і наступні типи планування, трапляється на інтраверсних городищах. Окрім рову та валу, що обмежують невеликі (до 0,5 га) мисові площадки, де по внутрішньому периметру простежено довгі наземні будинки (4–6 м ширини та від 15–20 до декількох десятків метрів довжини) нежитлового призначення. Зазначимо, що такий тип побутує як на суто слов'янських городищах, так і в багатьох випадках на повторно використаних укріпленнях ранньозалізного віку. Прикладом повторного використання городищ ранньозалізного віку, де виявлена подібна забудова, є археологічні комплекси в Горохівцях, Снячеві, Широкій Полянці та ін.

Третій тип планування за внутрішньою забудовою адекватний четвертому типу забудови селищ. Щільне розташування житлових, ремісничих та інших господарських об'єктів обнесене дерев'яно-земляною лінією захисту, як це було у Добринівцях та Ревно-II, які Б. О. Тимошук уважав господарсько-адміністративними центрами [16. С. 40–44].

Лише для небагатьох городищ (Стільсько, Пліснесько, Ревно-ІБ, Ширівці-I, Підгороддя, Солонсько, Збараж), що функціонували на завершальних етапах старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е., планувальна структура досить складна і ще до кінця не вивчена. Проте вже сьогодні дані, які ми маємо, дають підстави висловити деякі думки щодо їхньої забудови. Перш за все, це найбільші за площею укріплені поселення, які обнесені складною системою валів, ескарпів, ровів з численними в'їздами тощо. Центральні площадки в Стільському, Ревно-ІБ та Ширівцях [16. С. 59–61] забудовані по периметру наземними будівлями з підвалами або, як свідчать матеріали Пліснеська, – групами житлових заглиблених споруд. На інших площадках простежено II та III типи планування. Крім того, в межах укріпленої території Пліснеська [23. С. 53], Ревно-ІБ [17. С. 16–17], Збаража [24. С. 66] виявлено залишки кремаційних могильників – невід'ємної складової їхньої планувальної структури.

Наявні в нас матеріали розкопок городищ і селищ, а також картографія поверхневих слідів різної категорії заглиблених і наземних об'єктів дають змогу виділити п'ять типів планування селищ і чотири типи – городищ. На селищах “низинної” групи панівними є I та II, а “височинної” – II–V типи. Наведену відмінність забудови селищ можна пояснити лише їхньою динамікою в економічній та соціальній сферах. Подібна ситуація простежена й на городищах. Протягом IX – початку X ст. переважали I–III типи забудови, а в середині–кінці X ст. з'явився IV тип. Отже, планувальна структура селищ і городищ надзвичайно неоднорідна, що, на нашу думку, відображає складність господарського і соціального устрою слов'ян VIII–X ст.

Впровадження нових методів у науково-пошуковий процес сприяє глибшому розумінню динамічних перетворень як у соціальній, так і в територіально-адміністративній структурах слов'янського населення в Прикарпатті. Відсутність прямих наративних джерел спонукає нас максимально використовувати археологічний матеріал. Характер забудови селищ і городищ, поява спеціалізованих ремесел, будівництво і функціонування великих за площею і складних за плануванням укріплених центрів свідчить про неоднорідний соціальний статус окремих груп населення. Саме з огляду

на зазначене крізь призму панівної, правової, господарської та професійної систем спробуємо навести деякі штрихи до характеристики структури суспільства.

Протягом першого періоду (VIII – початок IX ст.) найменшою ланкою соціального організму була патронімна сім'я. Вона складалася з двох–п'яти окремих сімей, які проживали в індивідуальних помешканнях. Родинні стосунки патронімії доповнювалися спільним веденням господарства та збереженням припасів. З поширенням “височинної” групи поселень (IX–X ст.) ця монолітність почала поступово руйнуватися. Індивідуальні господарства відокремлювалися від великосімейного колективу типу патронімії та економічно і юридично функціонували як незалежна структурна одиниця, хоча ще тривалий час поряд у старих структурах перебували її родичі. В окремих частинах селищ патронімії, об'єднані у великосімейні громади, розміщувалися здебільшого поблизу масивів орних земель. У цілому громада набувала всіх рис територіально-сусідської [9. С. 139], адміністративним, господарським, правовим та, можливо, й релігійним центром якої були городища “общинні центри”. Треба думати, що стосунки між членами громади ґрунтувалися на тогочасному громадському праві, основою якого була спільна власність на орні землі, пасовища та інші угіддя загального використання. Вирішення спірних економічних і правових питань було компетенцією старійшин громад та віча.

Економічне піднесення на початку IX ст. спричинило різке розшарування суспільства, передусім, за професійною ознакою. Воно збіглося з індивідуалізацією в галузі приселищного скотарства та з внутрішньою спеціалізацією ремесел. Інтенсифікація приселищного скотарства давала змогу швидко отримувати надлишковий продукт з найменшими затратами праці, що, відповідно, вело до збагачення мешканців дворів і майнового розшарування в громаді. Водночас зміни відбувалися і в організації ремесла, які також суттєво впливали на соціальний спектр суспільства. Щораз більші потреби суспільства забезпечували різні спеціалісти: чинбарі, лимарі, шевці (шкірвиробництво); залізоплавильники, ковалі, зброярі (залізоробне виробництво); зодчі, будівельники (будівнича справа, “городники”), дружинники (військова справа) та ін. Соціальний статус тієї чи іншої професійної групи залежав від типу організації та власності ремесла (в широкому розумінні цього слова), їхнього місця в економічній та адміністративній структурах. Наведене однозначно засвідчує диференціацію суспільства, що й привело до впорядкування взаємовідносин не лише між членами громади, а й між громадами у межах регіону. Отже, протягом останньої чверті I тисячоліття н. е. відбувалися складні процеси і в соціальній сфері.

Запропована нами система заселення регіону дає змогу в загальних рисах характеризувати територіально-адміністративні структури. Відомо, що зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ є однією з найскладніших та дискусійних проблем не лише у вітчизняній, а й у європейській історіографії. Отриманий нами матеріал дає підстави в проблемному ракурсі розглядати зазначені питання на прикладі пам'яток Прикарпаття. Проблемність зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ, насамперед, зумовлена різними концептуальними позиціями у вивченні цього типу пам'яток. Одна з таких позицій – міркування про їхню полісну структуру. Незважаючи на те, що полісна модель обґрунтована понад півтора

століття тому (під різними кутами зору) головні її положення й досі не сприймають серйозно в наукових колах. Навіть спроби сучасних дослідників (В. В. Мавродіна, Г. Л. Курбатова, Й. Я. Фроянова, Е. Д. Фролова та ін.) [7. С. 125–132; 4. С. 240–335] інтерпретувати давньоруські городища IX–XII ст. як міста-держави більшість фахівців вважає неприйнятними, хоча теоретично вони досить актуальні й, без сумніву, заслуговують на увагу.

На нашу думку, під поняттям поліс треба розуміти особливий вид цивільної громади – соціальний “організм”, що становить органічну єдність (ціле) укріплених та відкритих поселень і характеризується: “специфічною матеріальною базою – земельною власністю в її суперечливій, двоєдиній формі; цивільним інститутом з притаманними йому характерними формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади); та певним чином обмеженою, невеликою за розмірами територією і населенням” [18. С. 18–41].

Проблема зародження та функціонування городищ полісного типу в досліджуваному регіоні передбачає розгляд трьох головних питань: 1) соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; 2) головних чинників і напрямів розвитку цього процесу; 3) формування полісу як структурної одиниці слов’янської спільноти й елементів його прояву в археологічних джерелах. На жаль, сьогодні на всі зазначені питання ще не можна дати однозначної відповіді, а лише висловити попередні міркування. Відомо, що останній етап великого переселення народів збігся з початком розвитку достовірних та генетично пов’язаних між собою ранньослов’янських культур типу прага-корчак (друга половина V–VII ст.) і луки райковецької (VIII–X ст.), які репрезентовані численними пам’ятками в Прикарпатті. З кінця V ст. орієнтація на Рим у сфері обміну і торгівлі припинилася. В цей час у слов’янському суспільстві відбувалися зміни структури господарства, які супроводжувалися переорієнтацією спеціалізованого товарного виробництва (черняхівська культура) на цілковиту натуралізацію в межах великосімейної громади – найменшої ланки тогочасної спільноти (празька культура), а в соціальній сфері на базі декількох великосімейних громад поступово формувалася громада сусідська, тобто гніздо поселень.

Згодом, протягом VII–VIII ст., стабілізувалася економічна ситуація й завершилася перебудова господарської структури з переорієнтацією на внутрішні (локальні) ринки обміну ремісничих виробів на продукти споживання. Обмін та редистрибуція відбувалася в селищах, що посідали головне місце в гнізді поселень. Окрім перелічених функцій, селища подібного типу виконували також і функції політико-адміністративного та ремісничого центру сусідської громади (Чорнівка-II), тобто створювалися життєздатні соціальні організми, які локалізувались на певній території і в подальшому переростали в поліси. Отже, коріння полісного устрою необхідно шукати в слов’янському суспільстві, зокрема, в моделі сусідської громади та головному соціально-економічному принципі її розвитку – своєрідній взаємодії громадського і приватного секторів. Темпи згаданих змін були зумовлені не тільки внутрішніми передумовами, а й зовнішньополітичною ситуацією, що склалася у всьому слов’янському світі і за його межами.

Подібно до тих цивілізацій, де полісна структура суспільства не викликає сумнівів [4. С. 34–35], головними чинниками, що зумовили подальший соціально-еконо-

мічний розвиток слов'ян Прикарпаття у VIII–X ст. можна вважати такі: а) відсутність або усунення можливих перешкод до її створення; б) об'єднання декількох окремих сусідських громад навколо найсильнішого центру в тій чи іншій окрузі; в) поширення металу і прискорення технічного прогресу, що сприяло інтенсифікації виробництва, поглиблювало поділ праці і, як наслідок, привело до появи системи редирибутивних центрів та формування внутрішніх ринків округи. Все це відбувалося в умовах індивідуалізації та демократизації економічної (розвиток парцелярного господарства селян, спеціалізація та індивідуалізація ремесла, індивідуалізація скотарства) і соціальної (посилення ролі громадських інститутів і військової могутності, а також поділ влади на жрецьку і публічну) сфер; г) поява вивільненої робочої сили для будівництва численних укріплень та інших трудомістких робіт. На повну силу ці чинники простежуються лише на завершальній стадії формування полісної структури суспільства, яка в Прикарпатті припадає на X ст.

Як відомо, класичний розвиток полісної структури проходив трьома головними лініями [4. С. 36], які в Прикарпатті могли б виглядати так: 1) від великосімейних неукріплених селищ до особливого виду цивільної громади – поліса; 2) від аморфної спільноти, консолідованої на основі мінімальних громадських свобод, до соціально стратифікованого суспільства; 3) від вождівства військової демократії до управління з народом на чолі.

Усі перелічені фактори значною мірою підтверджуються археологічними матеріалами. З першої половини IX ст. в неукріплених центрах сусідських громад типу Чорнівки–II почали з'являтися екстраверсні та інтраверсні укріплення, які сучасник “Баварський географ” назвав “*civitas*” (латинська назва), що відповідає грецькому “*polis*”. Подібні городища мають II тип забудови укріплень. До них належать такі пам'ятки: Ломанчиці (перша фаза), Магала, Червона Діброва, Біла, Волока, Горшівці. Головні функції цих городищ зводилися до адміністративного управління громадою, зберігання та перерозподілу надлишків, проведення братчин, учт, культових заходів тощо, тобто слугували місцем, де функціонували ефемерні структури. Приблизно в цей час виникли городища – адміністративно-господарські центри (Баламутівка, Добринівці, Горішні Ширівці, Грозинці, Кобаки, Ревно-II [16. С. 40]), які виконували функції, притаманні городищам попередньої групи, і були центрами ремесла.

У другій половині IX ст. відбулася консолідація сусідських громад в округах, унаслідок чого виділилися окремі, великі за площею і складні за планувальною структурою господарсько-адміністративно-політичні центри. Процес консолідації охопив усю територію Прикарпаття. Зазначимо, що водночас тривала модифікація структури як громадських центрів зокрема, так і територіально-сусідської громади в цілому. Свідченням цього є планувальна структура Коростуватського, Верхньостанівецького, Ганачівського та інших гнізд поселень, для яких характерні не лише укріплення центральних площадок, розташованих в оточенні синхронних неукріплених селищ, а й зведення оборонних ліній, які відмежовували той чи інший комплекс у найвразливіших місцях від навколишнього світу.

Поява великих городищ припадає на X ст. Добрим прикладом такого типу пам'яток може бути Плісеське городище, укріплена площа якого сягає понад 350 га. Лінії

захисту городища не лише обмежують площадки на мисоподібному підвищенні, а й проходять у нетрадиційних для подальших часів місцях – на внутрішніх щодо головної частини пам'ятки схилах, охоплюючи струмки, заплави і долини. Аналогічна топографія оборонних ліній характерна для цілої низки городищ Прикарпаття (Стільсько, Ганачівка, Солонсько, Підгороддя) та сусідніх з ним регіонів: Польщі (Тулиглови) [26. С. 253–270], Північної Румунії (Фундул-Герца) [30. Р. 12], Чехії (Прага Дольні Лібоц, Лібіце над Цідлінов, Стара Коуржім) [31. S. 75, 78, 84] та ін.

Аналіз польової документації І. Старчука та матеріали власних розкопок, проведених на території городища в 1990 та 1993 рр., дають підстави розглядати структуру Плісеська протягом слов'янської доби під кутом зору полісної моделі. Спроба інтерпретувати пам'ятку за схемою Б. О. Тимощука не була вдалою. Ознаки, за якими учений виділив різні соціальні типи, зокрема господарсько-адміністративні центри та князівські фортеці [16. С. 56–57], водночас притаманні багатьом великим городищам. Для підтвердження нашої позиції вважаємо за потрібне навести ознаки археологічних і відомості писемних джерел. Основу визначення структури за археологічними матеріалами становили: система розташування і конструкції оборонних ліній; внутрішнє планування укріплених площадок, а також місце городища в системі навколишніх поселень.

Як засвідчили результати досліджень, “зовнішня” лінія оборони (незалежно від місцезнаходження) має однакові: конструкцію дерев'яно-земляного валу (дерев'яну стіну із земляним відкосом та наземними прибудовами з внутрішнього боку, які не утворюють суцільної лінії забудови); віднайдений там рухомий матеріал та характер припинення функціонування. До речі, в районі так званого Подолу на рівні денної поверхні часу функціонування лінії захисту відкрито синхронну щодо укріплень житлову споруду [23. С. 52–53], яка подібно до валу була знищена пожежею. Одночасно з цією лінією захисту функціонували оборонний вал на центральній площадці городища (урочище Оленин Парк), конструкція якого виявилась аналогічною до головного фортифікаційного рубежу Ревнянського городища [12. С. 132].

Система забудови центральної площадки Плісеська свідчить про безперервність життя в часи функціонування оборонних ліній. Житлові споруди були розташовані невеличкими групами (II тип забудови селищ), а будь-яких господарських слідів не виявлено зовсім. Між VI та VII лініями захисту [23. С. 55] знаходиться південна частина могильника, де поряд з підкурганними кремаційними виявлено і підкурганні інгумаційні поховання. [34. S. 58–61; 35. S. 41–50; 36. S. 87–99]. На підставі викладеного вже тепер можна констатувати, що ця частина некрополя входила до структури давньоруського городища, яке було збудовано після завершення слов'янського періоду. Десь із кінця X–початку XI ст. з'явилися підкурганні кремаційні поховання. Територія могильника розширилася в північному напрямі, перекинувши вже неіснуючу лінію оборони X ст. Отже, на користь висловленої гіпотези про полісну модель Плісеського городища в слов'янський час свідчать: 1) обмеження лініями захисту значної за розмірами заселеної території; 2) різні функції “зовнішніх” та “внутрішніх” оборонних ліній; 3) місце некрополя в межах укріпленої території.

Загалом для великих городищ Прикарпаття характерні всі ознаки полісної структури: обмеження лініями захисту великих територій; велика кількість розчленованих

площадок; забудова центральних ділянок спорудами громадського призначення – “континантами”, про які згадував німецький хроніст Герборд [19. С. 130]; сліди загального (громадські) та індивідуального (двори і садиби з приватними ділянками) землекористування в межах полісів та поза ними у безпосередній близькості.

Наведені дані нашоувхують на думку про існування в X ст. триступеневої ієрархії територіально-адміністративної структури суспільства, яка простежується через місце і роль малих, середніх та великих городищ полісного типу. У випадку позитивного вирішення поставленої проблеми кардинально зміниться не лише погляд на загальноприйняті в науці типології городищ та процес формування ранньосередньовічних міст у цьому регіоні, а й на хід державотворчих процесів.

Отже, протягом IX–X ст. археологічно простежено всі головні фактори, що зумовили утворення полісної структури тогочасного суспільства. Різний розмір укріплених площ, різноманітність їхньої забудови об'єктами ефемерного та стабільного призначення, а також розміри гнізд поселень (територіально-сусідських громад) і їхнє взаєморозташування в межах мікрорегіону свідчать про процес консолідації суспільства, унаслідок чого формувалася територіально-адміністративний поділ, тобто закладалися підвалини держави в українському Прикарпатті.

1. Баран Я. В. Соціально-економічні передумови виникнення державності в давньоруський час на Україні// Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 21–28.
2. Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ–Чернівці, 2004.
3. Каждан А. П. Микроструктури в Византиї VIII–IX вв.// Пленарные доклады XVIII международного конгресса византинистов. – М., 1991.
4. Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. Становление и развитие раннеклассовых обществ. – Л., 1986.
5. Кучера М. П. Древній Пліснеськ// АП XII. – К., 1961. – С. 3–56.
6. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). – М., 1968.
7. Мавродин В. В., Фроянов И. Я. Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных // ПА. – 1978. – Вып. 2. – С. 125–132, 240–335.
8. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.
9. Неусыхин А. И. Эволюция общественного строя варваров от ранних форм общины к возникновению индивидуального хозяйства// История крестьянства в Европе. – М., 1985. – Т.1. – С. 137–177.
10. Риер Я. Г. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы// Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992. – С. 49–51.
11. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
12. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини VI–IX ст. – К., 1976.
13. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. – К., 1982.
14. Тимощук Б. А. Общинный строй Восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 1983.
15. Тимощук Б. А. Археологические признаки Восточнославянских городищ-убежищ // КСИА СССР. – 1989. – Вып. 195. – С. 15–20.
16. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
17. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці., 1999.

18. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. в III–I вв. до н. э. – М., 1977.
19. Фамицин А. С. Божества древних славян. – СПб., 1884.
20. Федоров Г. Б. Посад Екиманского поселения // Культура древней Руси. – М., 1966. – С. 260–275.
21. Филипчук М. А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата // АО 1983 г. – 1984. – С. 367.
22. Филипчук М. А. Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'янорусської археологічної експедиції у 1988 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 1. – Оп. 1.
23. Филипчук М. А. Нова знахідка: Плісеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 10–12. – С. 50–55.
24. Якодинська М. О. Слов'яни (VI–IX ст. н. е.) // Тернопілля: Сторінки історії. – 1995. – С. 57–68.
25. Baran V. D. Die frühslawische Siedlung von Raskov, Ukraine // Beitrage zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie. – Mainz am Rhein., 1986. – Band 8. – S. 73–175.
26. Cabalska M. Wielozlonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, pow. Przemysl // Spr. A. – Warszawa, 1979. – Т. XXXI. – S. 253–270.
27. Comsa M. Cultura materiale veche Romaneasca (Așezarile din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești). – București, 1978.
28. Dostal B. Zémědělska výroba na uzemí CSSR 6–10 století // Archeologia historica., 1974. – Т. 1. – S. 9–17.
29. Matschke K.-P. Bemerkungen zu den Mikro–und Makrostrukturen spätyzantinischen Gessellschaft // Plenарные докл. XVIII междунар. конгресса византинистов. – М., 1991. – С. 152–195.
30. Petrescu-Dimbovița M., Teodor Dan Gh. Sisteme de Fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herți (Jud. Botoșani). – Iași, 1987.
31. Slama J. Střední Čechy v raném středověku (II. Hradiště, příspěvky k jejich dejinám a významu). – Praha, 1986.
32. Steuer H. Frühgeschichte sozialstrukturen in Mitteleuropa. – Gettingen, 1982.
33. Zaharia E. Sápăturile de la Dridu contribuție la Archeologia și istoria perioadei de Formare a Poporului Roman. – București, 1967.
34. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1882. – Т. VI. – S. 58–61.
35. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – Т. VII. – S. 41–50.
36. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – Т. VIII. – S. 87–99.

STATE-FORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN AREA DURING 8TH–10TH CENTURIES

Mihailo FYLYPCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

The author forms specific point of view on the state-formation processes in Ukrainian Pre-Carpathian area during 8th - 10th centuries originated from new approach towards the development of archaeological sources record. This approach includes examination of all hierarchical levels starting from smallest chain of archaic society (family) up to the formation of regional center of several tribes. Written sources on the history Eastern Slav tribes were taken into the consideration in whole extend.

Key words: Raikovets Culture, settlements, hill forts, planning structure.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) "00/00" (093)

МОГИЛЬНИКИ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ІХ–ХІІІ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ НА МІКРОРЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Михайло Филипчук, Наталія Шуй

*Інститут археології Львівського національного університету
імені Івана Франка*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На підставі аналізу різних типів поховань ІХ–середини ХІІІ ст. Пліснеського археологічного комплексу порушено проблему етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, інгумаційні поховання, кремаційні поховання, підкурғанні поховання, ґрунтові поховання, етнокультурні взаємовпливи.

Загальновідомо, що поховальний обряд має стійкі традиції та є консервативним. Він відображає не лише світогляд того чи іншого етносу, а й часто слугує етновизначальним чинником. Дуже часто зміни світогляду населення виявляються в еволюції його поховального обряду, яку можна фіксувати в процесі археологічних досліджень. У подібній ситуації динаміка цих змін у часі з урахуванням конкретно-історичних умов дає змогу під новим кутом зору висвітлювати складні, а іноді й дискусійні процеси суспільного та етнокультурного розвитку тієї чи іншої спільноти. Розгляд цих питань набуває особливого значення для епохи середньовіччя, зокрема, часу прийняття християнства. Згідно з письмовими джерелами, хрещення Русі відбулося 988/989 рр. Водночас матеріали археологічних досліджень дають підстави констатувати, що масова поява інгумаційних ґрунтових християнських поховань, яка свідчить про цілковите впровадження християнства, припадала лише на середину ХІІ ст. І це закономірно, адже зміна світогляду відбувається дуже повільно.

Не є винятком у цьому й Українське Прикарпаття. Як зазначив Б. П. Томенчук, найраніші дерев'яні храми і разом з ними прицерковні двори, тобто кладовища, з'явилися в зазначеному регіоні лише в середині ХІІ ст. [16. С. 40–48]. З висловленою думкою повністю погоджуємося, оскільки саме до середини ХІІ ст. належить добре стратифікований (на підставі польової документації наших попередників та власних спостережень) ґрунтовий могильник на дитинці Пліснеського городища ХІ – середини ХІІІ ст., яке є складовою частиною Пліснеського археологічного комплексу слов'яно-руського часу. Незважаючи на те, що пам'ятку досліджували близько 200 років, лише останнім часом, коли нагромаджено чимало археологічного матеріалу і розділено його

на достовірний, малодостовірний та недостовірний, можна приступити до розмежування складових цього комплексу. За основу такого поділу взято теоретико-методологічні розробки Ж.-К. Гардена [3], які, на наш погляд, є найдієвішими й об'єктивними під час вивчення багатофазових та багатошарових пам'яток.

Найраніший могильник на території Пліснеського археологічного комплексу – ґрунтовий кремаційний. Він розміщений на центральній ділянці городища [20. С. 12–13; 21. С. 328–333]. Саме тут, у західній частині дитинця, досліджено ритуальну споруду (рис. 1, 2). “Її сліди вдалося простежити з глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні. В плані вона прямокутної форми із дещо заокругленими кутами, шириною 0,8 м, довжиною 1,8 м і глибиною 0,25–0,3 м від рівня виявлення. Поздовжніми сторонами споруда орієнтована по осі північ–південь з незначним відхиленням у бік заходу. З півночі вона перекривається поховальною (інгумаційною – *М. Ф., Н. Ш.*) ямою № 6, а з заходу – поховальною ямою № 7. Стінки і дно споруди (завтовшки 0,1 м) виявилися повністю випаленими до червонувато-чорного кольору. На поверхні простежувалися сліди своєрідного підлощення (жиру?). Тут, а також на рівні денної поверхні виявлено кілька десятків дрібних кальцинованих костей. Поряд з ямою та в її заповненні – чорних гумусованих суглинках зі значним вкрапленням глиняної вимазки, вугілля і золи, – виявлено керамічний матеріал X ст. Це товстостінні кружальні горщики з погано вираженими манжетоподібними вінцями, довгою прямою шийкою і плавним переходом до плічок. Текстура керамічного тіста супіскувата, випал не редукований” [20. С. 12–13; 21. С. 333].

Конструктивні особливості зазначеної споруди і рухомий матеріал дають підстави припустити, що це залишки крематорію X ст., поряд з яким міг бути кремаційний ґрунтовий могильник, на слабко виражені рештки якого дослідники, очевидно, не звертали уваги. Аналогії розташування кремаційних ґрунтових могильників можна знайти на інших слов'янських укріпленнях полісного типу в Українському Прикарпатті, а саме: на території Ревнянського [13. С. 38–39; 14. С. 80–93] та Старозбарзького [24. С. 137–153] городищ. Отже, наявність споруди для спалення покійників, кальциновані кістки, які були на її долівці і поряд з нею, а також керамічний матеріал кінця IX–X ст., дають змогу висловити думку, що в південно-західній частині дитинця Пліснеського археологічного комплексу функціонував ґрунтовий слов'янський могильник, на території якого могли бути ямні кремаційні поховання, аналогічні до виявлених у Ревному [13. С. 38–39; 14. С. 80–93]. Відомий нам матеріал також дає підстави вважати, що трупоспалення проводили в спеціальній споруді, яку можна вважати тогочасним крематорієм. І ще один суттєвий аспект для наведеного порівняння: топографія всіх відомих ґрунтових кремаційних некрополів у системі городищ полісної структури є однаковою [22. С. 137–138]: вони займають найвищі і водночас центральні місця в межах укріплених територій. Отже, матеріали укріплених поселень дають підстави висловити думку, що єдиним типом поховань у слов'янському суспільстві IX–X ст. Українського Прикарпаття є ґрунтова кремація на стороні.

Водночас зазначимо, що з останньої чверті I тисячоліття н. е. на території Українського Прикарпаття, як і в лісостеповій зоні Правобережжя України, відомий також інший тип могильників, синхронний ґрунтовим кремаційним. Він характерний перш

Рис. 1. Плісеське городище

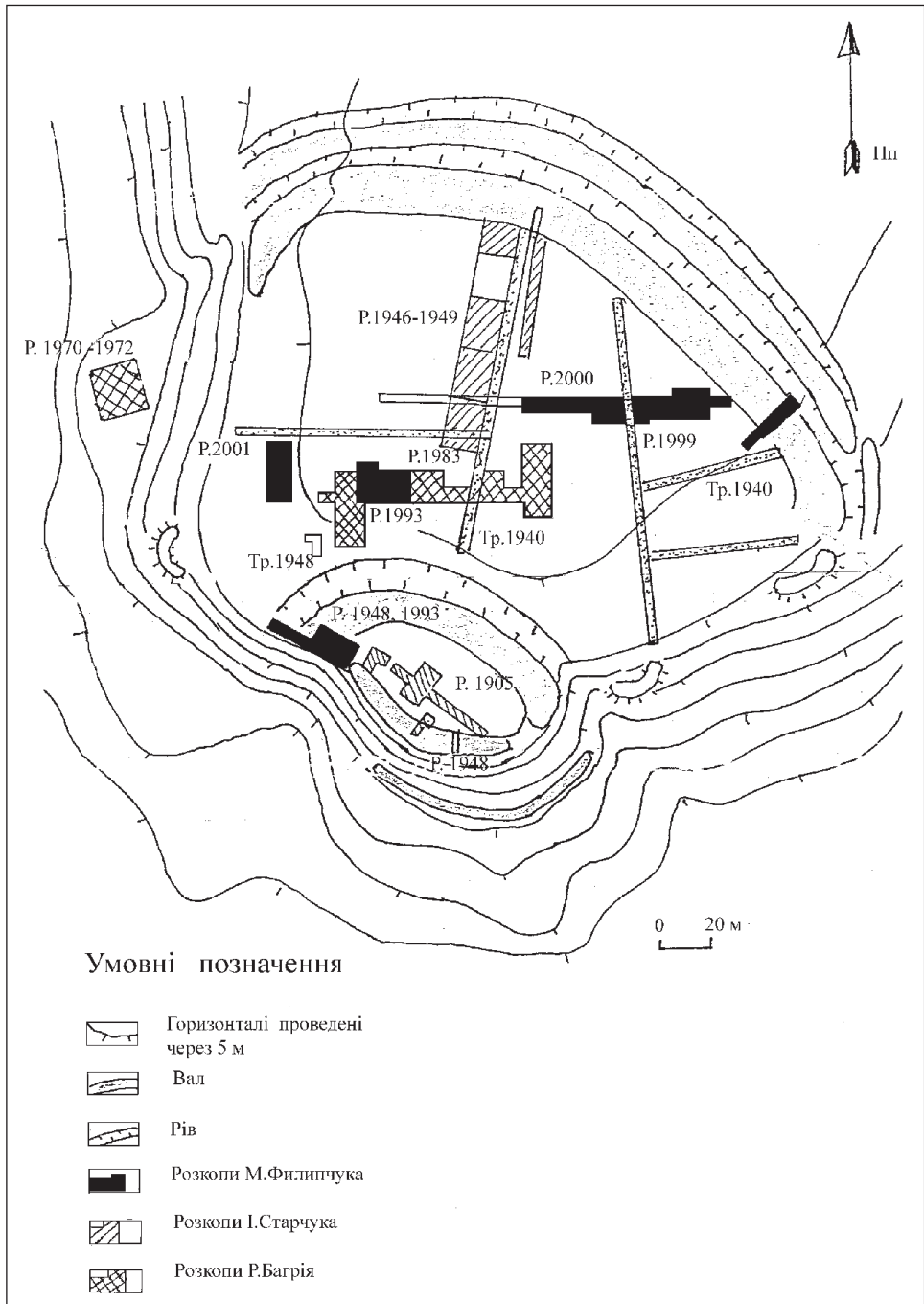

Рис. 2. План "Дитинця" Плісьнеського городища

за все для неукріплених поселень. Цих могильників є не так уже й багато: кургани у Чорнівці та Чепоносах. У Чорнівці курган розташований у північно-східній частині циркоподібної улоговини, яку протягом VII–IX ст. заселяли мешканці Чорнівського гнізда поселення. Кургани невисокі (0,2–0,5 м), овальної в плані форми, діаметром не більше 5 м. На думку дослідниці І. П. Русанової, поховання цього могильника, здійснені за обрядом тілоспалення, можна датувати X ст. [6. С. 331]. Чепоносівський некрополь розташований на вододілі біля лісу. В ньому налічується лише чотири насипи, які Б. Тимошук датував VII–VIII ст. [12. С. 94–95]. Два найменші з них розкопані. В одному з них (курган № 1), “в його північно-східній частині, виявлено глиняну обпалену площадку розміром 1,4×1,1 м. Навколо неї в діаметрі до 2 м лежали розкидані шматки обгорілого дерева та вугілля, а на північний схід від площадки знайдено купку людських кальцинованих дрібних кісток... . Крім глиняної площадки з рештками кремації, під насипом виявлено сім вогнищ, що розміщувались в ямках глибиною 0,2 м, діаметром 0,4 м. Вони були повністю наповнені вугіллям, попелом та дрібними шматками обпаленого ґрунту. Дрібне вугілля лежало і навколо кожної з ям, займаючи площу діаметром до 1 м. Вогнища разом з глиняною площадкою утворювали коло діаметром 9 м. Вони, очевидно, мали ритуальне призначення” [12. С. 94–95]. Подібні кургани з глиняними площадками характерні для слов’янського населення Нижнього Подністер’я [17. С. 69–70]. Водночас у кургані № 2 “виявлено лише купку кальцинованих кісток та розчавлений ліпний неорнаментований горщик, що має прямий і горизонтально зрізаний вінчик, округлі стінки, які розширюються у верхній частині посудини” [12. С. 95].

Отже, у межах зазначеного регіону протягом останньої чверті I тисячоліття н. е. побутували два типи могильників: ґрунтові в межах укріплених територій та курганні, винесені за територію селищ. На думку Б. Тимошука, “давніми жителями Нижнього Подністров’я були східнослов’янські племена тиверців, а Верхнього Подністров’я – дуліби”, територію Буковинського Прикарпаття заселяли хорвати. Ґрунтові могильники належали хорватам, а курганні – тиверцям [12. С. 139]. Іншого погляду дотримується Б. Томенчук. Він стверджує, що кургани належали варязькій дружині, яка, повертаючись із походу з південних земель (можливо, Візантії), осіла у Прикарпатті [15. С. 239].

Як зазначено, на території Пліснеського городища є курганный некрополь (рис. 1, 3) з кремаційними та інгумаційними могилами. Перші розкопки курганів розпочали ще 1810 р. настоятель Підгорецького монастиря Варлаам Компаневич та чиновник Гейслер. Вони обстежили городище і розкопали три кургани в його північній частині [27. S. 27–29]. У 1816 р. генерал-губернатор Галичини Гауер, а 1833 р. власники Підгорецького замку Тіт Дзелінський та Леон Ржевуцький безслідно знищили чимало поховань, не залишивши жодної інформації про розкопки. Лише з кінця XIX ст. за результатами розкопок дослідники записували наукову інформацію. Зокрема, на початку 80-х років XIX ст. Пліснесько досліджував польський археолог Т. Земенський, який протягом трьох польових сезонів розкопав понад 65 курганів. На жаль, окрім невеличких повідомлень, матеріали в повному обсязі так і не були введені в науковий обіг, а речовий матеріал осів у музеях та приватних колекціях [28. S. 58–61; 29. S. 41–50; 30. S. 87–99].

З 1905 р. городище і могильник досліджував К. Гадачек. На могильнику він розкопав близько десяти інгумаційних могил [25. С. 9; 26. С. 5]. За приблизними під-

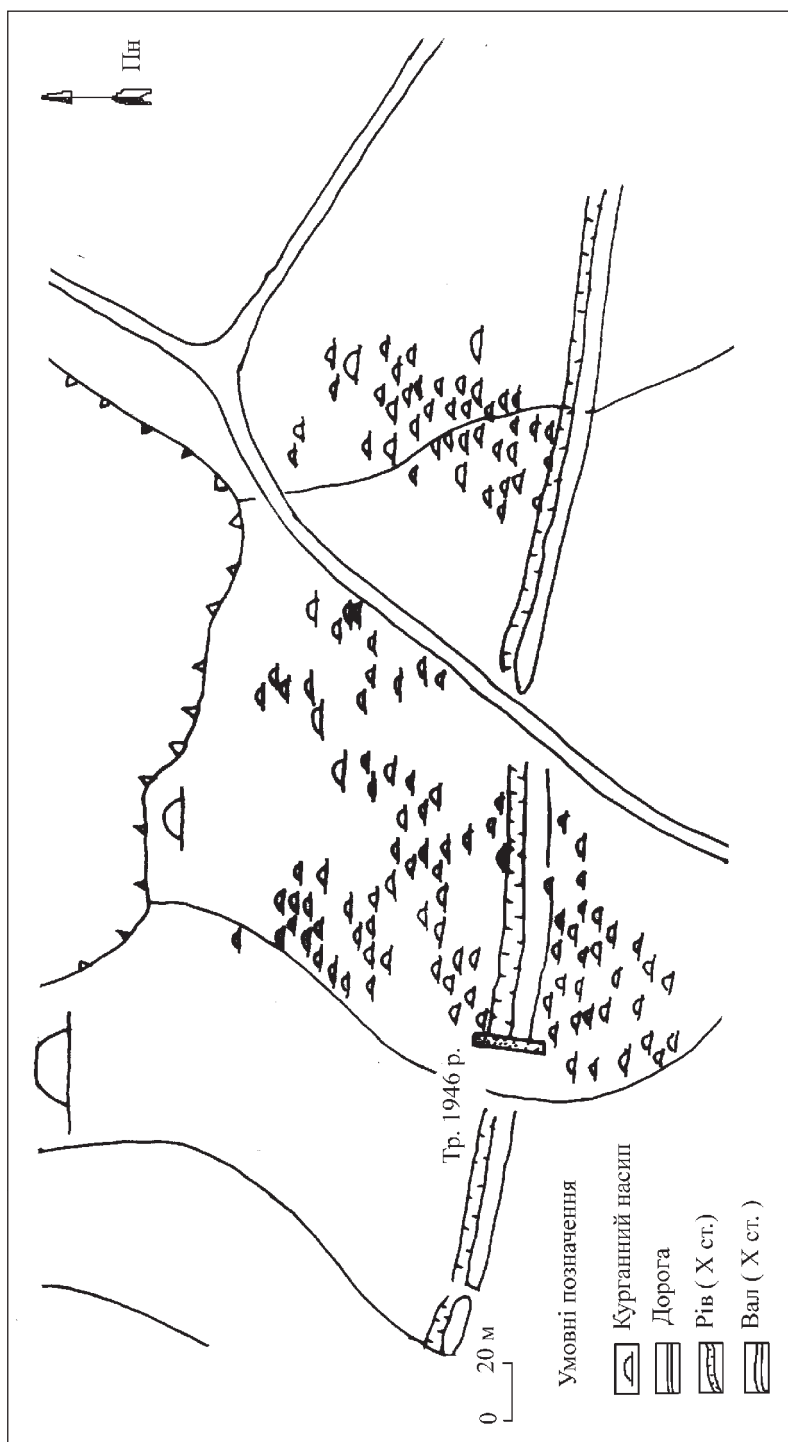

Рис. 3. План курганного могильника в Плісьнеську (за М. Филиппчуком)

рахунками, до 40-х років XX ст. розкопано понад 100 курганів, відомостей про які в науковій літературі практично нема.

З 1940-х років розкопки городища, у тому числі курганів, ведуть на науковому підґрунті. Саме в цей час на пам'ятці працювали Я. Пастернак та І. Старчук. Згодом І. Старчук протягом чотирьох сезонів (з 1946 р.) вивчав забудову дитинця і посаду, окремі лінії оборони й курганні насипи, а також виготовив інструментальний план городища та частини курганного могильника за збереженими поверхневими слідами. До речі, він розкопав п'ять курганів (рис. 4). У часи польових пошукових робіт І. Старчука на могильнику нараховувалося 143 курганні насипи, а за приблизними підрахунками на початок XIX ст. їх було близько 300.

Аналіз опублікованих матеріалів, наукових звітів та уцілілої польової документації наших попередників дає підстави висловити такі думки щодо часу функціонування могильника, типів поховань, виявлених на ньому, а також вірогідної належності похованих.

Хронологія могильника вже була предметом нашого опосередкованого дослідження [19. С. 280–281]. Однак уважаємо за доцільне ще раз висловити наші аргументи щодо цього питання. Час функціонування курганного могильника треба розглядати в контексті хронології і періодизації Плісеського археологічного комплексу і, зокрема, зовнішньої лінії оборони, яка пролягає через курганний могильник (рис. 4). З цього приводу І. Д. Старчук, М. П. Кучера, П. П. Раппопорт висловлювали різні думки [19. С. 280–281]. І лише на підставі результатів дослідження оборонних споруд та внутрішньої забудови городища на Подолі [18. С. 256–278], а також зіставлення їх з матеріалами І. Д. Старчука [7; 8; 9; 10. С. 26] можна достатньою мірою констатувати наступне: зовнішня лінія захисту Плісеського археологічного комплексу є однофазовою. На підставі аналізу речового матеріалу, віднайденого в системі оборони та конструктивних особливостей валів, можна дійти висновку, що припинення функціонування цих укріплень припало на кінець X ст. Водночас аналіз керамічного матеріалу з курганних насипів, розкопаних І. Старчуком, і навіть візуальна планіграфія могил, з одного боку, та рову і валу, з іншого, однозначно свідчить про асинхронність могильника та оборонної лінії: на різних глибинах насипів віднайдено фрагменти вінець кружального посуду, який, без сумніву, належить до XI – першої половини XII ст. (рис. 5, 6), а кургани в багатьох місцях перекривають лінію оборони. Отже, могильник в урочищі Поруби закладено після того, як перестала функціонувати зовнішня лінія захисту слов'янського полісу, тобто з початку XI і до середини XII ст. [19. С. 280–281]. Саме в цей час некрополь є складовою давньоруського комплексу, відомого в писемних джерелах як “Пльєснеск”.

Упродовж усього часу дослідження курганного могильника мета, завдання і методика пошукових робіт була різною. Практично до кінця XIX ст. розкопки були безсистемними, скарбошукацькими. З поховань виймали цінні речі, які згодом поповнювали приватні колекції у Львові, Кракові, Варшаві та інших містах. Жодних відомостей щодо місцезнаходження досліджених могил, характеру і часу поховань тощо “дослідники” не залишили.

Перші наукові повідомлення про характер курганних насипів, місцезнаходження поховань та супровідного матеріалу подав Т. Земенцький. У коротких повідомленнях

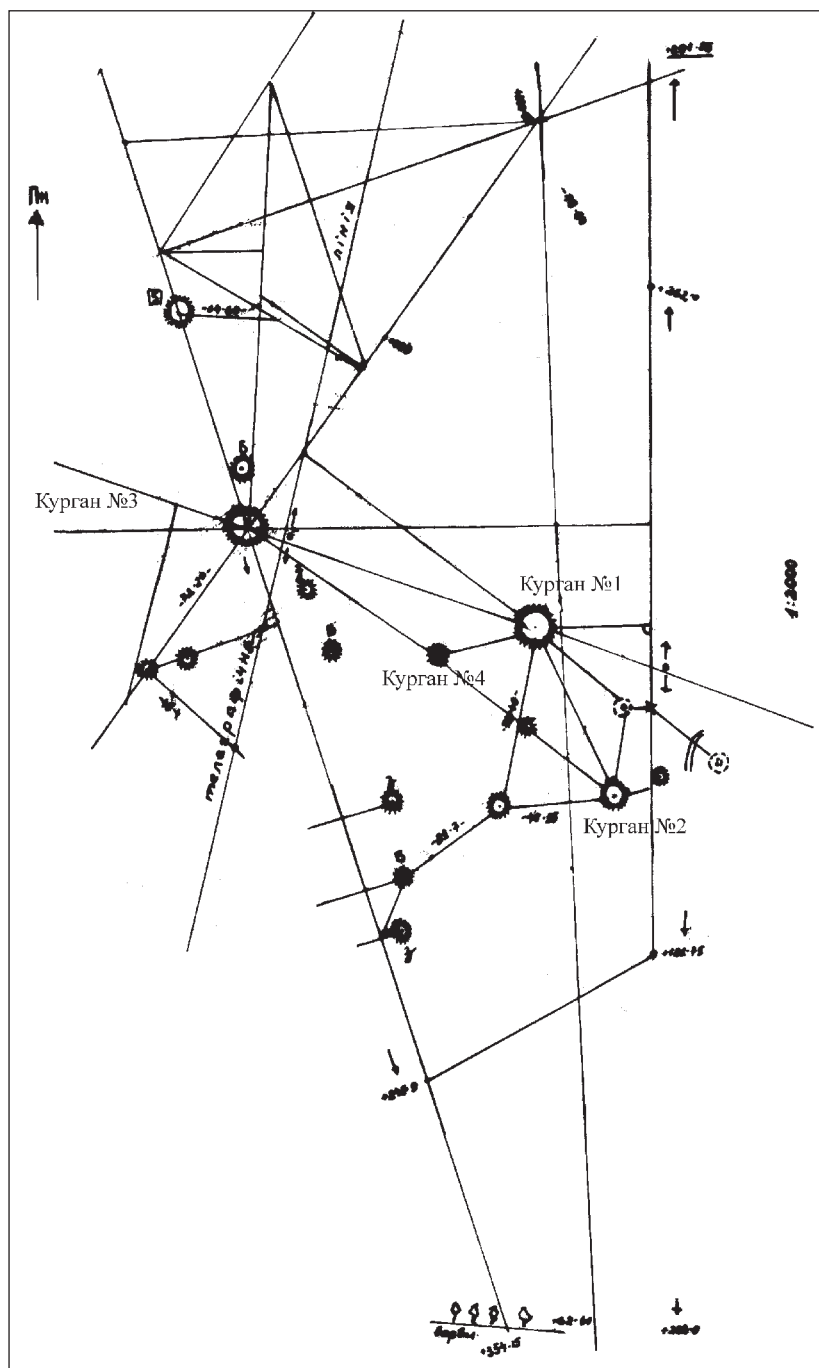

Рис. 4. План розкопаних курганів на могильнику в Пліснеську (за І. Старчуком)

він акцентував увагу на приблизному місцезнаходженні досліджуваної могили, зазначав її окружність та висоту і максимально, як для того часу, наводив характеристику залишків поховань і супровідного матеріалу. Зазначимо, що чимало поховань, і перш за все інгумаційних, були вже поруйновані до початку розкопок або ж їх зовсім не було під насипами [30. S. 11–14]. Від поруйнованих збереглися лише окремі частини скелета, а в “порожніх” були виявлені залізні цвяхи (очевидно, від домовин), уламки керамічного посуду, вугілля. Незважаючи на це, досліднику вдалося виявити два типи поховань: підкурганні кремаційні [30. S. 14] та підкурганні інгумаційні [29. S. 45; 30. S. 11–13]. Найкращим підтвердженням підкурганного кремаційного могильника виявилася велика могила на куті зовнішнього валу на полі монастиря ЧСВВ. В окружності курганний насип досягав 60 м, а у висоту – 2 м [30. S. 14]. Як зазначив автор: “W warstwie zwierzchniej, nasypowej z czarnoziemiu humusem przesiąkniętego złożonej, natrafiłem na liczne kości zwierzęce, czerepki naczyń i kawałki zuzli. W głębokości 1 m do 1,6 cm natrafiłem na zbitą warstwę węgla w prostokąt do 2 m szerok. a 3 m dług. ułożoną. Warstwę tę pokrywała na całej niemal powierzchni cienka warstwa jakby wapienia, a bliżej przyzawszy się, z spalonych i sproszkowanych kości powstała. Po starannem przeszukaniu tej warstwy, w której nic nie znalazłem, pokazało się, że warstwa spodnia węglowa, składała się, z zwęglowych czterech kłód czyli półukrągłaków w prostokąt ułożonych; część środkowa zajmowała mniej zbitu i bezkształtną warstwę sproszkowanego węgla. Widoczne byłoto welkie spalenisko kości czy ludzkich, czy zwierzęcych.”* [30. S. 14–15]. Додамо, що в окремих, менших за розмірами могильних насипах дослідник нічого не віднайшов, навіть слідів людських кісток (маємо на увазі інгумаційних – *М. Ф., Н. Ш.*). До подібного висновку дійшов І. Д. Старчук: “В 1946 р. була розкопана одна курганна могила на полі, що мало назву Поруби, де виявлено частково тілопальний ритуал” [11, С. 396]. Отже, в різних частинах могильника фахівці відкрили кремаційні або частково кремаційні підкурганні поховання, які за супровідним матеріалом (керамікою) належать до XI ст.

Переважає більшість поховань в урочищі Поруби все ж таки були інгумаційними. Окрім одиничних, траплялися й парні, що виявились особливо багатими на знахідки. В південно-західній частині могильника Т. Земенцький виявив два парні поховання. Описуючи їх, він зосередив головну увагу на переліку супровідного інвентаря. Наприклад, за його словами, “в межах чоловічого поховання віднайдено дротяну кольчугу і залишки шкіряного пояса, у роті – золоту бляшку, а поруч з ним – залізний меч, рештки двох дерев’яних відер, точильний брусок та кістяну ручку ножа. В одному із відер були кістки тварини. На шії жіночого кістяка знайдено намисто, на правій руці – бляшаний золотий браслет, а з лівої сторони – глиняний горщик з їжею” [29. S. 45]. Ось як згодом пояснював походження цих поховань Я. Пастернак: “Це були парні поховання варязьких

* У верхньому шарі, який був представлений чорним гумусом, натрапив на багато кісток тварин, уламків кераміки і кусків вугілля. На глибині від 1 до 1,6 м натрапив на спресований шар вугілляпрямокутної форми до 2 м ширини і 3 м довжини. Цей шар був цілковито покритий тонким прошарком вапна а ближче до нього (вугільного прошарку) дрібними кістками. Після детального дослідження цього прошарку, в якому нічого не знайшов, виявлено шар нижній з вугілля, що складався з чотирьох обвуглених колод, складених в прямокутник; середня частина займала менш утрамбований і без будь-якої форми шар попелу. Напевно то було велике вогнище з рештками спалення людей або тварин.

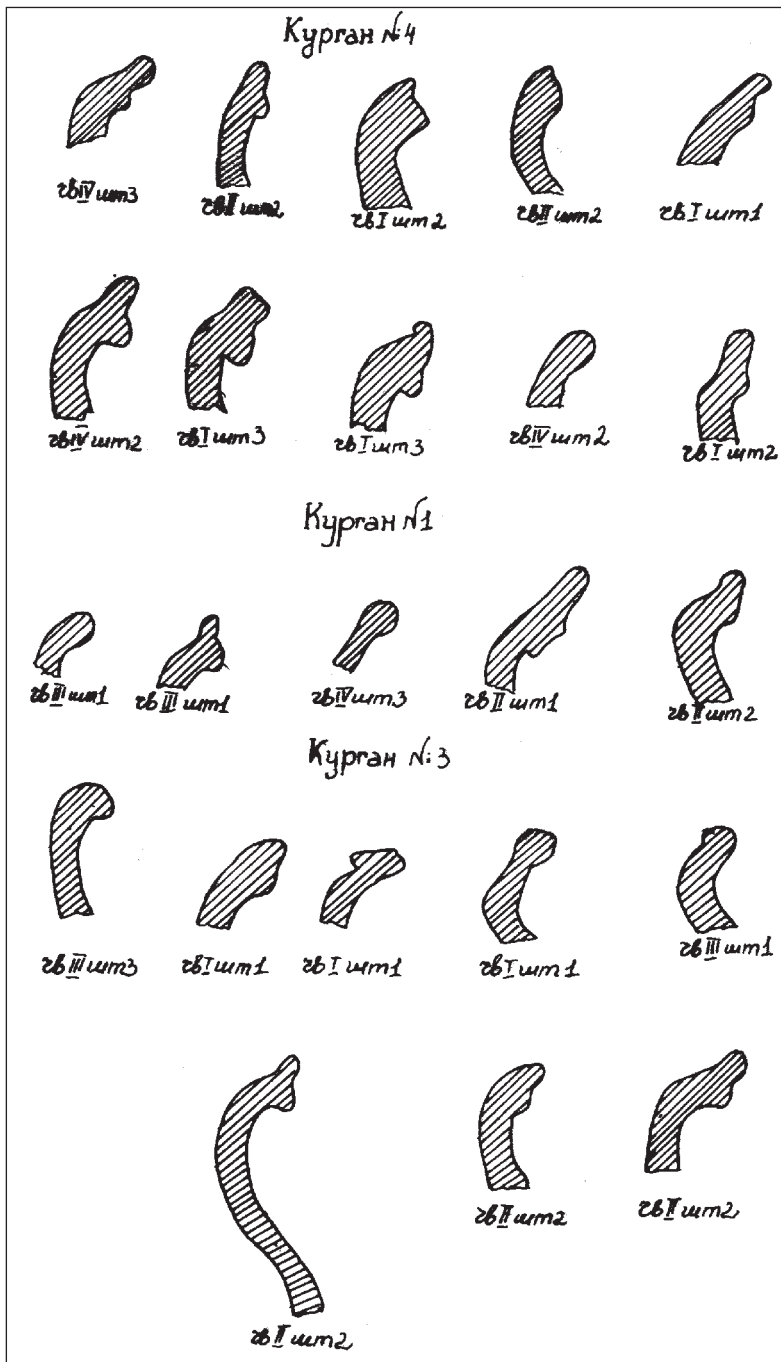

Рис. 5. Зразки вінець кружального кухонного посуду з курганів №№ 1, 3, 4 (за І. Старчуком)

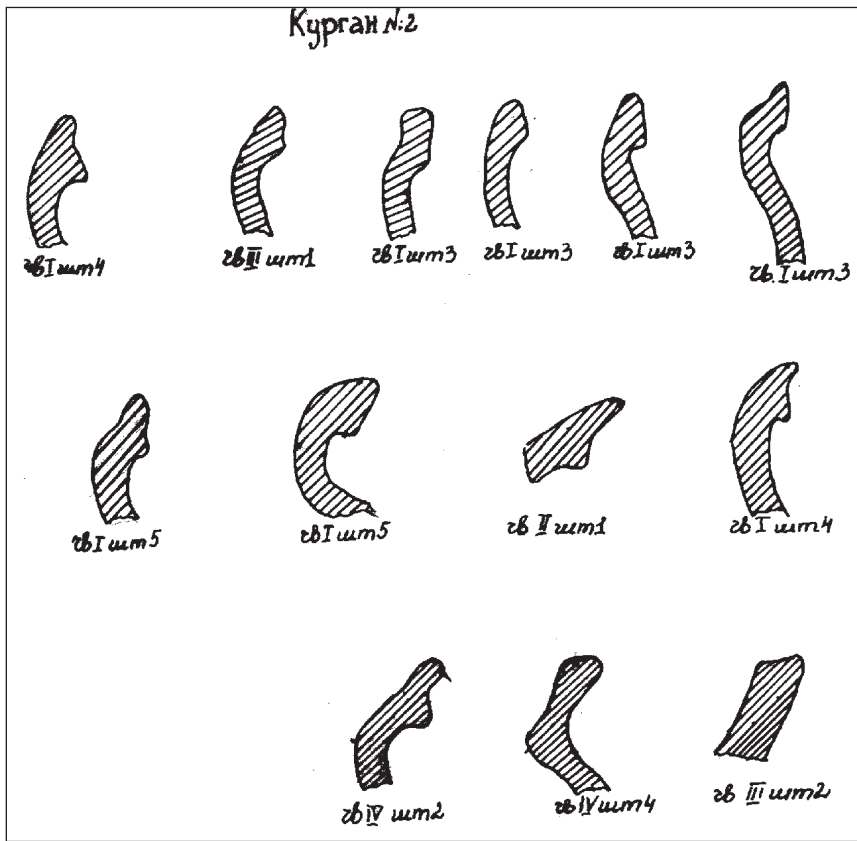

Рис. 6. Зразки вінець керамічного посуду з кургану № 2 (за І. Старчуком)

дружинників у дерев'яних коморах під могильними насипами. В одному з них, біля монастиря оо. Василіан, обидва кістяки, чоловічий та жіночий, мали в роті золоті бляшки, які первісно були, мабуть, покладені на закриті уста покійників. Крізь закриті золотом уста – вірили тоді – душа не може повернутися в тіло і зробити його живим мерцем-упирем. На грудях в обох кістяків лежали срібні хрестики, отже були це вже християни. Біля них виявлено різні особисті прикраси та залишки двох дерев'яних відер, колись, мабуть, з харчами. Подібне поховання, датоване варязьким мечем X ст., знайдено і в другій могилі” [4. С. 134]. З твердженням ученого щодо походження поховань важко не погодитись. Однак наведене датування більш ніж дискусійне. Відомо, саме тут проводив дослідження І. Д. Старчук, який розкопав п'ять курганів. Архівна документація, і зокрема замальовки вінець керамічного матеріалу, віднайденого в курганах № 1–4, однозначно дають підстави датувати їх XI – першою третьою XII ст. Саме до цього часу ми відносимо і кургани цього некрополя, який разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього селищами утворює один комплекс.

Цікавий погляд щодо появи курганного могильника в Пліснеську висловив Б. П. Томенчук. На думку вченого, підкурганні поховання належали представникам військової киево-волинської дружини і членам їхніх сімей [15. С. 236]. За його схемою “еволюція” поховальних пам’яток для Галицько-Буковинського Прикарпаття співвідноситься з різними етапами одержавлення значених земель. Появу різночасових підкурганних типів поховань він пов’язує з тим, що галицькі землі декілька разів включалися в процеси формування давньоруської держави – Київської Русі, і стверджує, що вони не були характерними для місцевого поховального обряду, а відображали різні етапи одержавлення і феодалізації хорватських земель великокиївськими князями, зокрема: а) наприкінці IX – на початку X ст. (як наслідок військового походу князя Олега у 885 р.); б) наприкінці X–XI ст. (як наслідок військового походу князя Володимира Святославовича (русько–хорватська війна 992–993 рр.). Крім того, дослідник називає два головні шляхи одержавлення хорватських земель, які починались у Пліснеську і були спрямовані на захід (Перемишль) і на південь до Дністра (Теребовля, Галич, Ревно). В другій половині XI – на початку XII ст. на території галицьких земель з’явилася низка нових князівських замків, населення яких користувалося підкурганними похованнями за обрядом тілопокладення. Це був, на думку Б. Томенчука, період третього, внутрішнього одержавлення, яке проводили Ростиславичі під час формування Галицького князівства [15. С. 236]. Можна цілковито погодитися з належністю могильника варязькій дружині, що перебувала на службі київських князів. Однак не треба відкидати й того, що з перебігом асимілятивних процесів, у “чистому вигляді” таких поховань не було, хоча до третини – середини XII ст. – часу масового впровадження ґрунтових інгумаційних поховань – для цієї категорії населення продовжували функціонувати підкурганні інгумаційні захоронення з пережитками язичництва (маємо на увазі наявність супровідного матеріалу у вигляді посуду з їжею). Курганний могильник в урочищі Поруби свідчить про завершальний етап входження Пліснеська до складу Київської Русі. Він є невід’ємною складовою бургівської структури Пліснеського городища в XI – середині XII ст. (дитинець – посад – окольне місто + курганний некрополь). Адже саме ця модель характерна для підкорених Києву міст. Як відомо, у разі приєднання до Київської держави правляча верхівка намагалася змінити все, що певним чином нагадувало попередній спосіб життя, у тому числі й місцеву язичницьку ідеологію (віросповідання, обряди тощо), яка сприяла збереженню незалежності і боротьби за неї в оточенні сильних ранньохристиянських сусідніх держав. Уважаємо, що в зазначений перехідний період місцеве населення продовжувало хоронити своїх одноплемінників за старим традиційним звичаєм, залишаючи після себе ґрунтові кремаційні поховання, пошуки яких є надзвичайно актуальними.

Як засвідчили результати дослідження наших попередників, а також і власні, в середині XII ст. в Пліснеську, як і в регіоні загалом, простежується масове впровадження християнства, і в тому числі перехід до захоронення в ґрунтових могилах. З огляду на це важливою ланкою для вивчення еволюції поховального обряду є декілька ґрунтових інгумаційних могильників на укріпленій території городища XII–XIII ст. (див. рис. 2). Зазначимо, що вивчення забудови Пліснеська, з одного боку, свідчить про безперервний розвиток міста, а з іншого, – доводить, що найраніші ґрунтові інгумаційні поховання на

дитинці належать до середини XII ст. Грунтові тілопокладення в Пліснеську виявлено в чотирьох місцях: два на середгородді, а також на дитинці та в урочищі Церквиська.

Як відомо, кладовища в цей час були “прицерковними дворами”, тобто наявність чотирьох могильників вказує на те, що поряд з ними функціонували давньоруські церкви. Підтвердженням сказаного є могильник на дитинці. За попередніми підрахунками, тут протягом XX–XXI ст. відкрито понад 170 ґрунтових інгумаційних поховань. Здебільшого, усі вони були безінвентарні й мали західну орієнтацію. В західній частині кладовища, там, де виявлено асинхронні тілопокладення, в культурному шарі віднайдено чимало рухомих артефактів, які вказують на те, що в той час у зазначеному місці була церква. Передусім це долівкові різноколірні полив’яні керамічні плитки, культовий інвентар тощо. Аналогічна ситуація простежена і в урочищі Церквиська, де Р. С. Багрій виявив залишки фундаментів великої кам’яної споруди (церкви?) і поховання [1. С. 113].

Зміна поховального обряду, тобто поява ґрунтового могильника, і передусім на дитинці, тісно пов’язана зі зміною планувальної структури Пліснеська. Йдеться про ґрунтовий інгумаційний могильник на дитинці. Його датування не викликає заперечень. У цей час перебудовано масивні оборонні лінії захисту, які оточували дитинець і посад. Внутрішня забудова центральної частини міста має рядовий тип забудови, тобто наземні житлові споруди, які з’явилися протягом другої третини XII ст., розташовані рядами. Із закладенням церкви та кладовища територія, зайнята під цивільну забудову, поступово зменшувалася. Згодом, наприкінці XII ст., так званий дитинець перемістився в середмістя, а на його місці було засновано монастир [2. С. 111].

Наявність ґрунтових інгумаційних могил середини XII–XIII ст. у Пліснеську свідчить про повне підкорення міста великокнязівським Києвом у всіх сферах, у тому числі й духовній. Якщо в курганних похованнях ще до деякої міри зберігаються язичницькі традиції, то поява ґрунтових тілопокладень свідчить про майже повну зміну релігійно-культурних орієнтирів та впровадження християнської ідеології.

Отже, у слов’янський час, тобто протягом IX–X ст., у Пліснеську функціонували укріплення полісного типу та кремаційний ґрунтовий могильник [19. С. 279–285]. Наприкінці X ст., ймовірно, після військового походу Володимира в Прикарпатські землі [5. С. 81], слов’янський поліс був спалений і на його місці збудовано городище бургівського (замкового) типу та прилеглі селища, які безперервно функціонували з початку XI до середини XIII ст. У XI–на початку XII ст. на північ від давньоруського городища, в межах та за межами нефункціонуючих слов’янських ліній оборони, діяв курганний могильник з кремаційними та інгумаційними похованнями (урочище Поруби). Після припинення його використання, з середини XII і до середини XIII ст., в межах тогочасного міста на дитинці, середгородді та західних схилах біля центральної частини укріплень [18. С. 256–278; 19. С. 279–285] з’явилося декілька інгумаційних ґрунтових могильників. Як бачимо, сьогодні сформовано археологічні джерела, на підставі яких можна простежити еволюцію поховань у межах одного з відомих археологічних комплексів, де протягом тривалого часу дослідники виявили і частково дослідили чотири типи могильників, а саме: ґрунтовий кремаційний, курганний кремаційний, курганний інгумаційний та ґрунтовий інгумаційний, що дасть змогу відтворити етнокультурні

процеси, які відбувалися в межах Пліснеського археологічного комплексу, а згодом і на території Українського Прикарпаття протягом IX–XIII ст.

1. *Багрій Р. С.* Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. – 1990., С. 111–114.
2. *Багрій Р. С.* Звіт з досліджень давньоруського городища Пліснесько у 1971 р. // Архів ІА НАН України. – К., 1971.
3. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
4. *Пастернак Я.* Археология Украины. – Торонто, 1961.
5. Повесть временных лет. – М., 1950.
6. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой обл. // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 327.
7. *Старчук І. Д.* Щоденник роботи Пліснеської археологічної експедиції за 1946 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 15.
8. *Старчук І. Д.* Звіт про розкопки на городищі Пліснесько в 1947–1948 рр. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 46.
9. *Старчук І. Д.* Денник розкопів на городищі Пліснесько 1948 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 50.
10. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – К., 1949. – Т. І. – С. 76–85.
11. *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 379–394.
12. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
13. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
14. *Тимощук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – М., 1981. – С. 80–93.
15. *Томенчук Б. П.* Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – № 1. – С. 235–243.
16. *Томенчук Б.* Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів. – Івано-Франківськ, 2005.
17. *Федоров Г. Б.* Посад Екимавцького поселення // Культура древней Руси. – М., 1966. – С. 260–275.
18. *Филипчук М.* Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. – Львів, 1998. – С. 256–279.
19. *Филипчук М.* Пліснеський археологічний комплекс (стан та перспективи дослідження) // Волино-Подільські студії. – Львів, 1998. – С. 279–285.
20. *Филипчук М.* Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001–2003 рр. // Археологічні дослідження в Україні. 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 328–334.
21. *Филипчук М. А.* Звіт про рятівні археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2000 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 1. – Оп. 2.
22. *Шуй Н.* До питання про топографію слов'янських кремаційних могильників в Українському Прикарпатті // Середньовічні старожитності Південної Русі–України: Тези доп. III Міжнар. студентської наук. археол. конф. – Чернівці, 2004. – С. 137–138.
23. *Шуй Н.* Про топографію могильників літописного Пліснеська // Середньовічні старожитності Південної Русі–України: Матеріали IV Міжнар. студентської наук. археол. конф. – Чернівці, 2005. – С. 194–196.
24. *Ягодинська М.* Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – Тернопіль, 1994. – С. 137–153.
25. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej. – Lwów, 1905 – № 30. – S. 9; 1907. – № 32, S. 5.

26. *Kompaniewicz B.* Wiadomosci o Podhorcach i klacztore bazylianskim // Lwowianin. – 1838. – T. III. – S. 27–29.
27. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycięzki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków. – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
28. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycięzki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – T. VII. – S. 41–50.
29. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycięzki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

**NECROPOLIS IN PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX
OF 9TH – 13TH CENTURIES AS A SOURCE IN EVALUATION
OF ETHNO-CULTURAL INFLUENCES ON MICRO-REGIONAL LEVEL**

Myhailo Fylypchuk, Natalia Shuy

The article examines the problem of ethno-cultural influences on micro-regional level using the analysis of different funeral rituals specific for the Plisnesko archaeological complex in 9th – mid. 13th centuries.

Key words: Plisnesko archaeological complex, inhumation funerals, cremation funerals, kurgan funerals, ground funerals, ethno-cultural influences.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ЗЕМЛЯХ ПРИКАРПАТТЯ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(до 1939 р.)**

Наталія Білас

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто проблему вивчення етнічної належності носіїв археологічних культур на землях Прикарпаття вченими Львівського університету в період від початку становлення археологічної науки (друга половина XIX ст.) до 1939 р. На підставі широкої джерельної бази схарактеризовано погляди І. Шараневича, М. Грушевського, М. Смішка на етнокультурні процеси у Прикарпатті в доісторичний час.

Ключові слова: археологія, Львівський університет, етногенез слов'ян, Прикарпаття.

Вивчення етнокультурних процесів посідало важливе місце в дослідженнях науковців Львівського університету від початку розвитку археологічної науки. Водночас, як зазначив В. Баран, з'ясувати етнічну належність археологічних культур без зіставлення з даними писемних джерел і дослідженнями інших наук майже неможливо. Тому результати розробок питань етногенезу наводять переважно у вигляді гіпотез [2. С. 8]. Наша мета – ретроспективний огляд ключових позицій, що їх займали археологи Львівського університету стосовно етнокультурних процесів у Прикарпатті.

Однією з найдавніших археологічних культур, яка потрапила в поле зору вчених, була трипільська. Етнічна належність її носіїв не визначена й досі, проте дискусії з цього приводу були поширені в наукових працях віддавна. Наприклад, Л. Козловський¹ уважав трипільців праслов'янами, місцевим населенням, підтримуючи ідею про їхню автохтонність, яку висловив першовідкривач трипільської культури В. Хвойка [19. С. 22]. Дещо пізніше цю ідею підтримав К. Маєвський² [22. С. 172]. Іншої думки у питанні етнічної належності носіїв трипільської культури був М. Грушевський³. Залучивши,

¹ Л. Козловський – професор, керівник кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель, директор інституту доісторичної археології Львівського університету (1921–1939).

² К. Маєвський – асистент (1928–1935), приват-доцент (1935–1939) кафедри класичної археології Львівського університету, відомий археолог та історик античних цивілізацій.

³ М. Грушевський – професор, керівник кафедри загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи Львівського університету (1894–1916).

крім археологічних, матеріали порівняльної лінгвістики, антропології, етнології, історик зробив висновок, що трипільська культура відповідає добі індоєвропейської мовної спільності перед її розділенням на окремі мовні групи, однак виразно скотарський ухил господарства індоєвропейців не дає змоги прямо ототожнювати з ними носіїв трипільської культури [7. С. 32–63]. Учений уважав гіпотезу автохтонності трипільців малоправдоподібною, і наголошував, що витоки цієї культури треба шукати в Передній Азії. Зазначимо, що останнім часом переважає погляд на трипільську культуру як на неіндоєвропейську взагалі, а узагальнення результатів етнокультурних спостережень дає підстави трактувати трипільське населення прийшлим в Україні [8. С. 25–26].

У Л. Козловського була власна гіпотеза щодо причин і часу занепаду трипільської культури: вже наприкінці неоліту, близько 2000 років до н. е., носії культури мальованої кераміки пішли з України на схід [18. С. 152]. Згодом дослідник зазначив, що сталося це під тиском “шнуровиків”, і що на початку бронзової доби трипільці “зникли” з Подністер’я [19. С. 38, 42].

З археологічних пам’яток мідного віку Л. Козловський вивчав поховання культури кулястих амфор [16. С. 25–26, 39–40; 19. С. 27]. Він висловив припущення, що в Галичину її носії прийшли зі сходу [18. С. 97–98].

Підкарпатську групу культури шнурової кераміки досліджували такі археологи Львівського університету, як Л. Козловський, Т. Сулімірський⁴ та М. Смішко⁵ (у співпраці з членом музейного товариства “Бойківщина” В. Кобільником та завідувачем музею культурно-історичної секції НТШ Я. Пастернаком) [30. С. 20–28; 10. С. 12–19; 12. С. 1–4].

На думку Л. Козловського, батьківщиною племен культури шнурової кераміки була Центральна Європа (Саксонія та Тюрингія), саме з неї вони розселилися у східному напрямі й досягли території України [18. С. 34]. Зазначимо, що спочатку дослідник зачислявав поховання, в яких виявлено кераміку зі шнуровим орнаментом, до культури лінійно-стрічкової кераміки [15. С. 23]. Це можна пояснити тим, що поселення племен культури шнурової кераміки на західноукраїнських землях були вивчені мало. Їхнє дослідження почалося лише наприкінці 20-х років ХХ ст., і тоді під впливом отриманих археологічних матеріалів Л. Козловський змінив погляди. За найяскравішими особливостями матеріального комплексу культуру шнурової кераміки ще називають культурою бойових сокир. Класифікацію кам’яних бойових сокир розробив саме Л. Козловський [18. С. 98–102].

Т. Сулімірському у вирішенні дискусійного в європейській археології питання про походження племен шнурової кераміки вдалося поєднати два відомі в той час погляди на цю проблему: 1) батьківщина племен шнурової кераміки – Центральна Європа (як уважав Л. Козловський), 2) культура шнурової кераміки є автохтонною в Східній Європі.

⁴ Т. Сулімірський – приват-доцент (1931–1935) кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель, ад’юнкт інституту доісторичної археології Львівського університету (1935–1937).

⁵ М. Смішко – асистент (1932–1937), ад’юнкт кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель Львівського університету (1937–1939).

Учений висловив гіпотезу про два різні етапи поширення шнурової кераміки: спочатку зі сходу на захід (для цього етапу характерні поховання з залишками вохри), а потім у зворотному напрямі – з заходу на схід (з характерною керамікою саксонсько-тюринзького типу). Ця гіпотеза виникла після виявлення дослідником перших поховань зі слідами вохри на Подністер'ї (с. Колпець поблизу Дрогобича, 1932 р.). Згодом Т. Сулімірський відмовився від цієї теорії. Щодо способу життя племен шнурової кераміки, то у цьому питанні Т. Сулімірський підтримав думку Л. Козловського, який уважав їх кочовими скотарями, мисливцями та воїнами [19. S. 37]. Історичні долі племен шнурової кераміки пов'язані з подальшим розвитком культур епохи бронзи, зокрема з унетичською культурою. Поховання, в якому виявлено бронзові вироби унетичського типу, Т. Сулімірський дослідив у с. Сороки Бібрського р-ну Львівської обл. [30. S. 22].

Значимо, що дослідник зробив внесок і у вивчення поселень культури шнурової кераміки в районі верхнього Побужжя. Через нетривалість поселень археологи, здебільшого, не знаходили слідів житлових споруд, а лише уламки глиняного посуду з прикметним орнаментом та дрібні кам'яні знаряддя. Т. Сулімірському вдалося 1938 р. дослідити залишки трапецієподібного житла завдовжки 7 м на поселенні в районі Рокитнянських боліт поблизу Майдану Моквинського на Костопільщині. Стіни житла спиралися на сім дерев'яних стовпів, посередині було відкрите вогнище з чотирма невеликими стовпцями довкола [29. S. 36–38].

Чималим є доробок Т. Сулімірського у вивченні комарівської культури. У 1934–1936 рр. науковець досліджував епонімну пам'ятку комарівської культури – могильник біля с. Комарів Івано-Франківської обл. [25. S. 273–277]. Серед виявлених поховань частіше траплялися інгумаційні, рідше – кремаційні. У першому випадку померлого ховали у наземних могилах (поховальну яму викопували зрідка), обкладаючи дубовими колодами або дошками, навколо ставили глиняний посуд з їжею і розкидали залишки поховального вогнища, яке було елементом церемонії-тризни чи жертвопринесення. Після цього над похованням насипали курган. Спалення проводили на місці майбутнього кургану: небіжчика клали на невелике вогнище, ставили довкола горщики з їжею і після спалення насипали над згарищем курган. У таких похованнях виявлено недогорілі кістки [27. S. 6].

У поховальному інвентарі комарівських пам'яток найприкметнішою є кераміка, в якій дослідник виділив дві групи: одна має елементи, які засвідчують її зв'язок з керамікою культури шнурової кераміки, а інша – вази з двома ручками – закарпатського походження. Посуд прикрашений характерним орнаментом – наліпними валиками, прокресленими лініями. Лише в кількох похованнях знайдено предмети, виготовлені з бронзи [30. S. 22].

У с. Комарів Т. Сулімірський віднайшов сліди великого поселення, до якого, ймовірно, і належала досліджена ним раніше поховальна пам'ятка. Археолог вивчив лише невелику частину поселення, виявивши залишки 20 жител. Усі вони наземні, збудовані на дубових підвалинах на кам'яній основі. Стіни були дерев'яними, підлога з утрамбованої глини, в кутку стояла глиняна піч. Попід стінами виявлено частково вкопані у землю великі посудини, ймовірно, для зберігання зерна чи борошна. Аналізуючи кераміку комарівської культури, Т. Сулімірський зазначив про її виразний

трипільський характер. Єдині відмінності – відсутність розпису та гірша якість глини. Про тісний зв'язок з трипільською культурою свідчать також знахідки кількох типово трипільських глиняних жіночих фігурок. Отже, археологічні артефакти дали змогу досліднику висловити думку щодо питання етнічної належності племен комарівської культури. Т. Сулімірський пов'язував носіїв комарівської культури з трипільцями, які зазнали впливу прийшлого населення – племен культури шнурової кераміки, що призвело до занепаду трипільського гончарного виробництва, однак культ богині родючості зберігся. Від культури шнурової кераміки залишилися характерні форми в кераміці, проте відмінна її орнаментация, а в металевому інвентарі можна простежити фракійські впливи [25. S. 274–275].

Археолог визначив територіальні межі поширення комарівської культури на північному заході по лінії Львів–Самбір і на північному сході по лінії Львів–Підгайці–Коломия. У 1932–1933 рр. він дослідив найвіддаленіші поховання племен комарівської культури на півдні в Городищі (Самбірщина), Дашаві (Стрийщина), Стопчатові (поблизу Коломиї) [27. S. 8 (тара)].

У вивченні висоцької культури, яку етнічно пов'язують з праслов'янами, внесок археологів Львівського університету чи не найбільший. Епонімну пам'ятку – могильник біля с. Висоцьке та могильник в с. Чехи (тепер Лугове) Бродівського р-ну Львівської обл. почав досліджувати 1894 р. М. Грушевський, який зачислив ці поховальні пам'ятки до римського або навіть ранньосередньовічного часу [6. С. 1–22]. Наступного року розкопки продовжили І. Шараневич⁶, учитель народної школи в с. Чехи Я. Сподарик та два слухачі Львівського університету – В. Кухарський і Б. Яновський. Було досліджено ґрунтові могильники пізньобронзового періоду, виявлено близько 400 поховань. Усі знайдені предмети (приблизно півтори тисячі одиниць) І. Шараневич передав у власність кабінету класичної археології Львівського університету (завідувач Л. Цвіклінський) з метою заснування тут у майбутньому “крайового кабінету передісторичних речей” [20. S. 195, 199]. Розкопки могильників тривали в 1896–1897 рр., а їхні результати стали основою статті “Доісторичні кладовища в Чехах і Висоцькому” [32], яка мала широкий резонанс у тогочасному науковому світі.

У 1900 р. з рефератом про поле поховань в с. Чехи М. Грушевський виступив на Археологічному конгресі в Парижі [21. S. 496]. Про нові відкриття могильників і окремих поховань висоцької культури повідомляли наприкінці XIX – на початку XX ст. майже в кожному випуску “Записок НТШ”. Комплексне зіставлення пам'яток висоцької культури і аргументування їхньої окремішності у колі сусідніх культур зробив 1904 р. чеський славіст Л. Нідерле [23. S. 494], а згодом – 1915 р. – український археолог, випускник філософського факультету Львівського університету, аплікант Музею НТШ В. Гребеняк, однак його праця, на жаль, залишилась маловідомою [4; 9]. В. Гребеняк, як і Л. Нідерле, досить точно визначив належність висоцьких пам'яток саме до доби раннього заліза, тоді як першовідкривачі пам'яток типу Чехи–Висоцьке датували їх римським або навіть середньовічним часом. Український археолог також першим на-

⁶ І. Шараневич – приват-доцент (1870–1873), професор, керівник відділу австрійської історії Львівського університету (1873–1899).

дав інформацію про могильник висоцької культури в с. Гончарівці (колишній Белзец) Золочівського р-ну Львівської обл. [1. С. 79–81].

Т. Сулімівський 1929 р. знову розшукав висоцький могильник і за кошти Археологічного музею у Варшаві провів там розкопки. Всього за нумерацією Т. Сулімівського на площі близько 250 м² розкрито 133 поховання, тобто в середньому одне поховання на 2 м². Загалом Т. Сулімівський 1929 р. розкопав менше однієї п'ятої площі могильника. В експедиції брав участь львівський антрополог С. Чортковер, однак результати вивчення численного остеологічного матеріалу так і не були опубліковані. У 1931 р. Т. Сулімівський повністю опублікував і проаналізував усі виявлені на той час пам'ятки та виділив окремо висоцьку культуру [26], запропонував її хронологію і періодизацію (період кристалізації (800–650 рр. до н. е.); період розквіту (650–500 рр. до н. е.); період зубожіння і період занепаду (500 рр. до н. е. – початок нашої ери) [11. С. 424]. Подальші дослідження засвідчили, що археолог дуже завищив верхню хронологічну межу. Нині висоцьку культуру датують XI–VI ст. до н. е. і поділяють на два хронологічні ступені (ранній – XI–IX ст. до н. е., пізній – VIII–VI ст. до н. е.). Т. Сулімівський підтримав і розвинув думку про праслов'янський характер висоцької культури [26. С. 172], тотожність її носіїв і геродотових неврів. Уперше це припущення висловив 1904 р. Л. Нідерле, а згодом Л. Козловський у рефераті, виголошеному на IV з'їзді польських істориків у Познані (1925), довів слушність етнічної ідентифікації носіїв висоцької культури з неврами [17. С. 17; 19. С. 59, 66–67, 78]. На думку Л. Козловського, прабатьківщиною висоцької культури було Полісся, з якого через зміну кліматичних умов і, як наслідок, заболоченість місцевості племена “волинської культури” (до якої дослідник зачисляв носіїв висоцької культури) переселилися на південь і південний схід, аж до Дніпра [19. С. 67].

У 1934 р. Т. Сулімівський досліджував один з ранніх могильників висоцької культури біля с. Гончарівка Золочівського р-ну Львівської обл. На гончарівському могильнику польський археолог розкопав одне інгумаційне поховання, інвентар якого складався з посуду і прикрас [30. С. 23]. Значна скупченість знахідок у районі між Золочевом та Бродами, на його думку, засвідчує, що тут був організаційно-культурний центр племен висоцької культури. Цим центром могло бути поселення на місці с. Чехи, де виявлено великий могильник [26. С. 146].

Археолог, розглядаючи поховальні пам'ятки висоцької культури, зробив кілька цікавих спостережень. Парні інгумаційні поховання чоловіка та жінки, на його думку, належали знатним особам, про що свідчить багатший порівняно з іншими похованнями інвентар [26. С. 147]. Серед традиційної орнаменталістики кераміки висоцького типу Т. Сулімівський зауважив і досить рідкісні схематичні зображення тварин [26. Tabl. XIII]. Ще один різновид досі невідомих знахідок – фрагменти великих кісток тварин з прямокутною діркою для кріплення дерев'яної палиці – Т. Сулімівський потрактував як милиці для калік [26. С. 141–142].

На початку 30-х років ХХ ст. Т. Сулімівський долучився до вивчення однієї з найзначніших поховальних пам'яток лужицької культури – могильника у с. Вільховому (колишнє Ульвівок) Сокальського р-ну Львівської обл. На могильнику відкрито кілька десятків поховань, серед яких переважали тілопокладення з типовими формами посуду:

черпаками на високій ніжці з орнаментом зі скісних або горизонтальних канелюр [26. S. 109–112, 160–162]. В усіх інших могильниках лужицької культури наявні тілоспалення в урнах.

Пам'ятки лужицької культури займають область верхнього і середнього Західного Бугу. Т. Сулімірський намагався довести експансію племен лужицької культури на схід у Подніпров'я, незважаючи на те, що слідів їхніх поселень чи поховань на цій території не виявлено. Під час ознайомлення з археологічними збірками низки музеїв УРСР у ході тримісячної наукової екскурсії по СРСР 1934 р. увагу дослідника привернули окремі бронзові вироби, на його думку, лужицького виробництва. Саме вони мали б слугувати доказами окупації та слов'янізації Подніпров'я західними праслов'янами, носіями лужицької культури [31. S. 41, 44, tabl. XII. 6–7]. Сьогодні більшість науковців уважає ці докази непереконливими, тому що такі предмети можуть бути просто свідченням експорту лужицького металу у Подніпров'я [11. С. 416].

До вирішення дискусійного питання етнічної належності племен лужицької культури у 20-х роках ХХ ст. долучився як антрополог Я. Чекановський⁷. Якщо польські археологи, в тому числі Л. Козловський [19. S. 56] та згодом Т. Сулімірський [28. S. 22], уважали лужицьку культуру праслов'янською, то Я. Чекановський намагався вирішити це питання шляхом компромісу: він припускав можливість того, що лужицька культура була спільною для всіх північних індоевропейців після того, як від них відділилися прагерманські племена.

Проблеми етногенезу слов'ян аналізували більшість археологів Львівського університету. М. Грушевський багато уваги приділив питанню місця території України в процесах етногенезу слов'ян. Учений розглядав слов'ян як окрему етнічну групу європейського населення, що проживала поряд з іраномовним, фракійським, германським, балтським, тюркським населенням. Він висловив припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під назвою анти [5. С. 1–121]. Дещо уточнена й розширена завдяки сучасним археологічним дослідженням, ця гіпотеза актуальна й досі. К. Гадачек⁸ вищим етапом розвитку слов'янського населення вважав черняхівську культуру [14. S. 23–33]. Л. Козловський запропонував низку гіпотез і теорій, згодом підтриманих іншими дослідниками, зокрема про автохтонність слов'ян на території від Одри до Вісли; увів у науковий обіг термін “венедська культура” для визначення культури слов'янського етносу в так званій римській період. Я. Чекановський найдавнішою прабатьківщиною слов'ян називав землі над середньою Віслою, за винятком Полісся і Волині. Отже, на його думку, прабатьківщина слов'ян займала невелику територію, була спільною для предків усіх слов'ян і вже з неї вони поступово розселялися, займаючи свої історичні місця [13].

Вивченням пра- і ранньослов'янських культур кінця I тисячоліття до н. е. – першої половини I тисячоліття н. е., зокрема липицької та пшеворської археологічних культур

⁷ Ян Чекановський – професор, керівник кафедри антропології та етнології, директор антропологічного інституту Львівського університету (1913–1939).

⁸ К. Гадачек – приват-доцент (1903–1905), професор, керівник кафедри класичної археології та праісторії Львівського університету (1905–1914).

на території Східної Галичини, займався М. Смішко. Цій проблематиці присвячені його монографії “Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa Rzymskiego w Małopolsce Wschodniej” (Львів, 1932), що була захищена як кандидатська дисертація, та “Osady kultury lipickiej” (Львів, 1934). М. Смішко науково опрацював матеріали з розкопок могильника у с. Верхній Липиці на Рогатинщині в 1889–1890 рр., Незвиського поселення (1926) над Дністром, власних розкопок могильника перших століть нашої ери біля с. Гринів (1930). У роботі були враховані також матеріали з інших пунктів (Заліски, Звенигород). Вивчення поховального обряду, детальний аналіз матеріалів поселення та могильників дали дослідникові змогу розглянути низку питань, що стосуються господарства, побуту і культури населення Верхнього Подністер’я перших століть нашої ери. М. Смішко, проаналізувавши питання території поширення, походження, етнічної належності, хронології, остаточно довів існування окремої липицької культури, дав характеристику пшеворським пам’яткам, співвідношенню липицької та пшеворської культур. Саме завдяки аналізу липицьких пам’яток він виділив у цій культурі низку рис, характерних тільки для Прикарпаття. Серед них М. Смішко назвав досить помітні пшеворські елементи [24. С. 73]. Науковець розглядав липицькі пам’ятки як свідчення проживання у Подністер’ї північного відгалуження гето-дакійського масиву, поширеного в Закарпатті, Молдові, Румунії, Словаччині. Що ж стосується етнічної і племінної належності носіїв липицьких пам’яток, то М. Смішко висловив припущення, що вони залишені дакійським племенем коктобоків [24. С. 178]. Подальше вивчення липицьких старожитностей підтвердило ці думки.

Пшеворські пам’ятки М. Смішко трактував як належні германським племенам вандалів, населенню, яке в II ст. н. е. витіснило носіїв липицької культури. У дослідженнях археолога була відображена та складна етнокультурна ситуація, що виникла у Верхньому Подністер’ї в перших століттях нашої ери. Вивченню історії заселення названого регіону першої половини I тисячоліття н. е. М. Смішко присвятив усе своє творче життя. У праці, де описано пам’ятки першої половини I тисячоліття н. е. на західноукраїнських землях, учений звернув увагу на важливість розробки цієї проблематики для виявлення коренів ранньослов’янського населення. Питання етногенезу слов’ян посідало важливе місце і в численних наступних працях дослідника. У післявоєнні роки М. Смішко продовжив розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у Вікниках Великих, Волиці Страклівській і Костянці на Волині, Неслухові і Залісках на Львівщині, Сухоставі Тернопільської обл., Незвиську на Івано-Франківщині, Ізі на Закарпатті, організовував маршрутні розвідкові експедиції, керував роботами аспірантів і наукових співробітників. У центрі уваги вченого були важливі проблеми слов’янського етногенезу, розвиток соціально-економічних відносин та соціальної організації населення Передкарпаття і Волині у першій половині I тисячоліття н. е., зв’язки з римськими провінціями і взаємовідносини між слов’янським та германським світом. Значну наукову вагу мають дослідження М. Смішка в с. Острівці на Івано-Франківщині, де відкрито сарматські поховання, та у с. Комарові Чернівецької обл., де виявлено поселення III–IV ст., що дуже важливе для з’ясування питань про взаємозв’язки Подністер’я з Римською імперією. Здобуті науковцем матеріали стали основою багатьох праць, які вийшли у повоєнні роки і в яких порушено питання про

взаємовідносини населення Прикарпаття і Волині з племенами Подніпров'я, зв'язки з різними групами населення Центральної Європи, питання племінної структури слов'ян у першій половині I тисячоліття н. е. та ін. [3. С. 139].

На досліджуваний період припали широкі розкопки М. Смішком великої групи пам'яток на Прикарпатті та в Карпатах. Маємо на увазі дослідження карпатських курганів, що були продовжені у післявоєнний час і стали основою для виділення окремої культури карпатських курганів та написання спеціальної монографічної праці "Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е." (Київ, 1960), яка була успішно захищена як докторська дисертація.

Отже, учені-археологи Львівського університету зробили вагомий внесок у вивчення етнокультурного процесу. Висловлені ними гіпотези, оперті на теоретичному узагальненні здобутого археологічного матеріалу, є актуальними й сьогодні.

1. *Бандрівський М.* Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915) // *Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 79–81.
2. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – Київ, 1998.
3. *Баран В. Д.* Дослідник давньої історії слов'ян. До 70-річчя від дня народження М. Ю. Смішка // *Укр. Іст. журн.* – Київ, 1970. – № 11. – С. 139–140.
4. *Гребеняк В.* Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // *Зап. НТШ.* – Львів, 1915. – Т. 122.
5. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1904.
6. *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка // *Зап. НТШ.* – 1899. – Т. 31. – С. 1–22.
7. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Київ, 1994. – Т. 1.
8. *Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П.* Етнічна історія давньої України. – Київ, 2000.
9. З наукового товариства ім. Т. Шевченка (зміст праці В. Гребеняка "Нові археологічні знаходи на території східної Галичини") // *Діло.* 1914. – № 136.
10. *Кобільник В.* Відкриття доісторичних землянок у Кульчицях // *Літопис Бойківщини.* – Самбір, 1934. – Ч. 3. – С. 12–19.
11. *Пастернак Я.* Археологія України (Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.). – Торонто, 1961.
12. *Пастернак Я.* Шнурові могили в Кульчицях // *Літопис Бойківщини.* – Самбір, 1936. – Ч. 7. – С. 1–4.
13. *Czekanowski J.* Wstęp do historii słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. – Lwów, 1927.
14. *Hadaczek K.* Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // *Materiały archeologiczne, antropologiczne i etnograficzne.* – Kraków, 1912. – Т. XII. – S. 28–30. – Tabl. IX–XII.
15. *Kozłowski L.* Badania archeologiczne na górze "Klin" w Iwanowicach, pow. Miechowskiego. – Kraków, 1917.
16. *Kozłowski L.* Groby megalityczne na wschód od Odry // *Prace i materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.* – Kraków, 1921. – Т. II. – S. 25–40.
17. *Kozłowski L.* Kultura łuzicka a problem pochodzenia Słowian // *IV zjazd historyków polskich w Poznaniu.* – Sekcja VI. – Poznań, 1925.
18. *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. – Lwów, 1924.
19. *Kozłowski L.* Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej. – Lwów, 1939.

20. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – T. 1. – 1894/5–1897/8. – Lwów, 1899.
21. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – T. 2. – 1898/99–1909/10. – Zestawił dr. Wiktor Hahn. – Lwów, 1912.
22. *Majewski K.* Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypilskiej // *Archeologia*. – Warszawa, 1948. – T. II.
23. *Niederle L.* Slovanské starožitnosti. – Praha, 1904. –T. 1.
24. *Smiszko M.* Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa Rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce// *Wiadomości Archeologiczne*. –Warszawa, 1936. – T. 14. – S. 125–139.
25. *Sulimirski T.* Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska // *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetności*. – XLI. Kraków, 1936. – № 9. – S. 273–277.
26. *Sulimirski T.* Kultura wysocka. – Kraków, 1931.
27. *Sulimirski T.* Kurhany komarowskie // *Złoty szlak*. – T. IV. – Stanisławów, 1939. – S. 6.
28. *Sulimirski T.* Najstarsze dzieje narodu polskiego. –Hanower, 1945.
29. *Sulimirski T.* O poleckiej praojczyźnie Słowian // *Z otchłani wieków*. –1939. – R. 14. – S. 36–38.
30. *Sulimirski T.* Sprawozdania z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego // *Z otchłani wieków*. – 1935. – R. 10. – Z. 2. – S. 20–28.
31. *Sulimirski T.* Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainie // *Wiadomości Archeologiczne*. – XIV. – Warszawa, 1936. – S. 41–44.
32. *Szaraniewicz Iz.* Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko, w pow. Brodzkim, odkryte w r. 1895, 1896 i 1897. – Lwów, 1898.

**STUDIES ON THE ETHNO-CULTURAL PROCESSES
IN PRE-CARPATHIAN AREAL BY SCIENTISTS OF LVIV UNIVERSITY
(before 1939)**

Natalia Bilas

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

The article demonstrates main traits in the studies of scientists of Lviv University concerning ethnic interpretations – bearers of different archaeological cultures in Pre-Carpathian area. That research covers period of studies from mid 19th century until 1939. With the use of extensive amount of sources the author examined positions of such prominent scientists as I. Sharanevich, M. Grushevsky, K. Gadiachek, L. Kozlovsky, T. Sulimirsky, M. Smishko concerning the ethno-cultural history of Pre-Carpathian area.

Key words: archaeology, Lviv University, Ethno-genesis of Slavs, Pre-Carpathian area.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

СПИСОК АВТОРІВ

Баран Володимир Данилович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Головний науковий співробітник відділу археології слов'ян Інституту археології НАН України та провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Білас Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий працівник обласного Історико- краєзнавчого музею м. Винники.

Довгань Петро Михайлович – археолог, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Козак Деонізій Никодимович – доктор історичних наук, професор, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології слов'ян.

Милян Тарас Романович – асистент кафедри археології та історії стародавнього світу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Стеблій Наталія Ярославівна – археолог, старший лаборант Археологічного музею історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу.

Шуй Наталія Михайлівна – студентка 5-го курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археол. Дослідж. Львів. ун-ту
АО	– Археол. открития
АП УРСР	– Археол. пам'ятки УРСР
ВИ	– Вопр. ист.
ЗНТШ	– Зап. Наук. тов. Ім. Т. Шевченка
ИВГО	– Изв. Всес. геогр. общ.
КСИА АН СССР	– Кратк. сообщ. Инст. археол. АН СССР
КСИА АН УССР	– Кратк. сообщ. Инст. археол. АН УССР
МДАПВ	– Матер. і дослідж. з археол. Прикарп. і Вол.
МИА	– Матер. и исслед. по археол. СССР.
РА	– Росс. археол.
СА	– Сов. археол.
СВНУ	– Сер. віки на Укр.
APolski	– Archeol. Polski
AR	– Archeol. rozhgl.
FQ	– “Folia Quaternaria”
Kw. НКМ	– Kwart. Hist. Kult. Mater.
РА	– Pam. archeol.
PArch.	– Przegl. Archeol.
Spr. Arch.	– Spraw. Archeol.
SLA	– Slav. Ant.
WA	– Wiadom. Archeol.

ЗМІСТ

До читача	3
Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка в 2005–2005 рр.	4
<i>Деонізій КОЗАК</i> Етноплемінна належність вельбарської культури (археологія, історія, лінгвістика)	8
<i>Наталія СТЕБЛИЙ</i> Природне середовище в процесах заселення Північно-Західної України (I століття до н. е. – середини I століття н. е.)	16
<i>Тарас МИЛЯН</i> Пам'ятки з рисами перехідного періоду	27
<i>Володимир БАРАН</i> Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій половині I тисячоліття н. е.	39
<i>Петро ДОВГАНЬ</i> Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України	46
<i>Михайло ФИЛИПЧУК</i> Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст.	58
<i>Михайло ФИЛИПЧУК, Наталія ШУЙ</i> Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні	71
<i>Наталія БІЛАС</i> Етнокультурні процеси на землях Прикарпаття у дослідженнях учених Львівського університету (до 1939 року)	86

CONTENT

До читача	3
Institute of archeologie of L'viv University Ivan Franko	4
<i>Deoniziy KOZAK</i>	
Tribal interpretation of Verbal culture in Ukraine (archaeology, history, linguistics)	8
<i>Natalia STEBLIY</i>	
Environmental conditions in the settlement processes of the North-West Ukrainian region in first century B.C. – till middle first century A. D.	16
<i>Taras MYLIAN</i>	
Arhaeological monuments with the features of transition period	27
<i>Volodymyr BARAN</i>	
Processes of culture genesis among Eastern Slavs in the second half of first millennia A. D.	39
<i>Petro DOVGAN</i>	
Buzhany tribe as ethnic and state-formation factor in the ancient history of Ukraine	46
<i>Myhailo FYLYPCHUK</i>	
State-formation processes in Ukraine Pre-Carpatian area during 8th–10th centuries	58
<i>Myhailo FYLYPCHUK, Natalia SHUY</i>	
Necropolis in Plisnesko archaeological complex of in 9th – 13th centuries as a source evaluation of ethno-cultural influences on micro-regional level	71
<i>Natalia BILAS</i>	
Studies of the ethno-cultural processes in Pre-Carpatian area by scientists of Lviv university (before 1939)	86

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ**

Випуск 1

Видається з 2006 року

Підписано до друку . Формат 70×100/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір друк. Друк на різогр. Умовн. друк. арк. 7,9.
Обл.-вид. арк. 8,9. Зам. Тираж прим. Зам.

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41